

کتابت و تذهیب قرآن های تیموری در مجموعه های داخل و خارج

□ دکتر مهناز شایسته فر

چکیده

بشر از ابتدا به دنبال یافتن راه‌هایی جهت انتقال مفاهیم گسترده اجتماعی، فرهنگی، قومی و مذهبی خود به دیگران بوده است. یکی از بهترین راه‌ها و مسیرها، بویژه در انتقال مفاهیم مذهبی به غیر از نوشتن، تصاویر و یا آراستن متون نسخه‌ها می‌باشد. در نتیجه هنر کتابت و کتاب آرایه مذهبی، از پیش از اسلام اعتبار و اهمیت ویژه‌ای در نزد همگان داشت. این جایگاه و اهمیت پس از ورود اسلام به ایران، در کتابت و کتاب آرایه صفحات قرآن، باقی ماند. از جمله هنرهای مورد توجه دوره تیموری، کتابت قرآن کریم بود. در نتیجه کتابت و خوشنویسی از جمله هنرهای باارزش به حساب می‌آمد، چه در این دوره، عروس خطوط ایرانی، نستعلیق توسط میرعلی تبریزی، ابداع شد و بسیاری از خوشنویسان این زمان، تبحر بسیاری در نوشتن انواع خطوط از جمله اقلام سته داشتند. خطوط نسخ، ثلث، توقیع و رقاع و در مواردی نستعلیق جهت ترجمه آیات و کوفی در سرسوره‌ها، در کتابت قرآن‌های خطی مورد استفاده بود. وجود نسخه‌های ارزشمند و نفیس قرآنی شمار قابل توجه از هنرمندان این زمان، به خصوص شاهزادگان و حاکمان تیموری چون بایسنقر میرزا و ابراهیم سلطان، توجه بسیاری از محققان را به هنر کتاب آرایه دوران تیموری جلب کرده است. از این روی در این مقاله تا کوشش می‌شود پس از بررسی شاخصه‌های هنر کتاب آرایه تیموریان، با در نظر گرفتن مشکلات دسترسی به نسخ قرآنی، نسخ خطی نفیس قرآنی تیموری در مجموعه‌های داخل و خارج، اعم از کتابخانه‌ها و موزه‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرد.

اهداف:

- ۱- شناسایی قرآن های تیموری موزه ها و مجموعه های داخلی و خارجی
- ۲- بررسی کتابت، تذهیب و ویژگیهای شاخص قرآن های تیموری

سئوالات:

- ۱- شمار قرآن‌های خطی مجموعه های داخلی و خارج دوران تیموری کدام است؟
- ۲- ویژگی های شاخص هنر کتاب آرایه و کتابت قرآن دوران تیموری چیست؟

واژگان کلیدی:

قرآن های تیموری، تذهیب، خطوط و خوشنویسان قرآنی، مجموعه های داخلی و خارجی

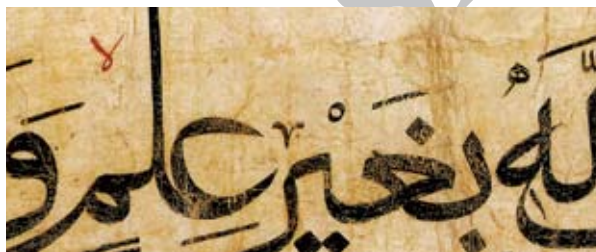
□ تاریخ دریافت مقاله: ۸۸/۳/۱۵

□ تاریخ پذیرش: ۸۸/۵/۱۲

□ مدیر گروه هنر اسلامی دانشگاه تربیت مدرس Shayestm@modares.ac.ir

□ این مقاله مستخرج از طرح پژوهشی با عنوان «بانک اطلاعاتی هنر ایرانی اسلامی» با استفاده از تسهیلات دبیرخانه بند دال ماده ۴۵ وزارت علوم، تحقیقات و فن آوری به رشته تحریر درآمده است.

مقدمه

دوران حکومت و فرمانروایی تیمور و جانشینان وی از نظر ابعاد سیاسی، اجتماعی و فرهنگی نسبت به دوران های پیش از تیموریان قابل توجه است. آنان اگرچه بهره چندانی از دانش و فرهنگ نداشتند، اما از همان آغاز، گرایش ها و رویکرد هایی فرهنگی از خود نشان می دادند. تیمور و جانشینان او به گونه ای این رویکرد را پی گرفتند که باید حکومت تیموریان را فرهنگی ترین حکومت در میان حکومت های مهاجم ایران بعد از اسلام به شمار آورد. ویژگی و خصایص شخصیت تیمور از این بابت مورد اهمیت است که می توان این ویژگی ها را به عنوان زمینه های شکل گیری فرهنگ و تفکر دوره تیموری دانست. بسیاری از این ویژگی ها مستقیماً هنر و فرهنگ این دوره را شکل داد و برخی دیگر از طریق تأثیر گذاری بر جانشینان او خمیرمایه پیشرفت و شکوفایی هنر تیموریان شد.^۱ دوره تیموریان از دوره های مهم و پر رونق هنر بوده و سلاطین تیموری مشوق انواع آن، از هنرهای خوشنویسی، کتاب سازی و کتاب آرایی، تذهیب، نقاشی، طراحی، تجلید و غیره بهره مند بوده اند. در این دوره از تیمور گورکانی تا سلطان حسین بایقرا یعنی مدت یکصد و چهل سال خط تعلیق، اقلام سته و نستعلیق طوری ترقی کرد که مافوقی بر آن متصور نبود و لذا مکتب هرات عالم گیر گردیده است.^۲

نسخه های خطی مکتب هرات، چه از نظر موضوع و خط، چه به لحاظ آرایش هنری (تصویر، تذهیب، نقاشی، تجلید) در آن عصر شهرت بسیار یافته بود و به عنوان تحفه و ارمغان به هر سو فرستاده می شد. نمونه های زیادی از توانایی و هنرنمایی برخی از شاعران و نویسندگان این دوره در آثار تاریخی نقل شده است.^۳

با توجه به اهمیت جایگاه تاریخ فرهنگی تیموریان، این مقاله سعی دارد تا زمینه های فرهنگی، هنری و مذهبی و شرایط کتابت قرآن و شاخصه های قرآن های تیموری، در مجموعه های داخلی و خارجی بررسی شود. از آنجا که دسترسی به تمامی مجموعه ها امکان پذیر نبوده و در مجال یک مقاله نمی گنجد، تعدادی از آن ها به لحاظ اهمیت تاریخی، شهرت کیفیت، نفاست و قابل دسترس بودن، انتخاب و مورد بررسی قرار می گیرند.^۴

۱- از دیگر ویژگی های شخصیتی تیمور، که در جانشینان او اثری چشمگیر نهاد، توجه او به پیران و صوفیان عصر بود. او چنان می نمود که به این طبقه اعتقادی تمام دارد و پیش از هر لشکرکشی و در مقاطع مهم زندگی خود از آنان اجازه می گرفت و یاری می جست و به هر شهر و دیاری که می رسید نزد درویشان می رفت. بارها و بارها او به دیدار مشایخ می رفت به آنان کمک مالی می کرد و در بنا و تعمیر خانقاه ها می کوشید و املاکی بر آن ها وقف می کرد. او معمولاً با بزرگان هر طایفه، از صوفیان گرفته تا عالمان و شاعران بحث و گفتگو می کرد... این نکته نشان می دهد که تیمور در پس خونریزی ها و جهان جویی های خود نیز نگرشی اشرافی داشته و از آن کلان نگری که ویژه فیلسوفان است، برخوردار بوده است. (مهدی فراهانی منفرد، پیوند سیاست و فرهنگ در عصر زوال تیموریان و ظهور صفویان، تهران، موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۱، ص ۵۶ و ۵۷).

۲- حبیب فضالی، اطلس خط، اصفهان، انجمن آثار ملی اصفهان، ۱۳۵۰، ص ۳۲۴.

۳- مهدی فراهانی منفرد، پیوند سیاست و فرهنگ در عصر زوال تیموریان و ظهور صفویان، پیشین، ص ۲۵۰.

زمینه‌های فرهنگی، هنری و مذهبی دوران تیموریان

تیموریان همانند مغول‌ها و ترکان نیروهای بیابانگردی بودند که با تکیه بر نیروی شمشیر به قدرت رسیدند و فرهنگی برتر، برای ارائه به سرزمین‌های فتح شده نداشتند. اما این که چه عاملی باعث شد تا دوره تیموریان یکی از درخشانترین ادوار تاریخ ایران در زمینه فرهنگ و هنر به حساب آید؛ تا حد زیادی به ویژگی‌های شخصیتی تیمور و نوادگان وی بستگی داشت. خود تیمور فردی صحرانشین و بیابانگرد بود و در راه رسیدن به قدرت و به منظور جهانگشایی، خونریزی‌های بسیاری نمود. در منابع تاریخی عصر تیمور، نمونه‌های فراوانی از این خشونت‌ها و خونریزی‌ها که تیمور در طول جنگ‌ها و کشورگشایی‌هایش به آن اقدام کرد، آورده شده است.^۴

نخستین تفاوت تیمور با حاکمان ترک و مغول در این نکته بود که آنان در ابتدا از پیروان ادیان بزرگی مانند اسلام و مسیحیت نبودند و به تدریج جانشینان آنان، زیر نفوذ و تأثیر بومیان به این ادیان گرایش پیدا کردند ولی تیمور از همان ابتدا خود را مسلمان پاک و معتقد می‌دانست و چنان وانمود می‌کرد که در راستای پیشبرد و گسترش دین اسلام می‌کوشد. بعضی چنین می‌پنداشتند که تیمور به عنوان احیاگر دین اسلام ظهور کرده و خود تیمور نیز به این تصور اعتقاد داشت.^۵

تیمور غیر از زبان ترکی، زبان فارسی را هم می‌فهمید و شناخت او از فرهنگ اسلامی، محدود به اصل دین نبود، بلکه با علوم اسلامی هم آشنایی داشت. وی به هنر نیز گرایش داشت، او همانقدر که با کارهای ویرانگری‌هایش، معاصران خود را تحت تأثیر قرار داده بود، با فعالیت‌های سازنده‌اش نیز آن‌ها را تحت تأثیر قرار داد. دیدار تیمور با دانشمندان و شاعران پر آوازه زمان، اگرچه شکلی افسانه‌وار به خود گرفته ولی باید مورد توجهی ویژه قرار بگیرد. او در همه فتوحات خود، از خون صنعتگران و هنرمندان می‌گذشت و آنان را به سمرقند می‌فرستاد.^۶

به این ترتیب سمرقند در نتیجه این هنر دوستی تیمور به عنوان یکی از مراکز تولید هنر و فرهنگ در دوره تیموری تبدیل شد. البته نظام حمایتی هنرپروان از فعالیت‌های هنری پیوندی مستقیم با آمال و نیت سیاسی آن‌ها داشت. به همین دلیل هزینه‌های زیادی را در امور هنری سرمایه‌گذاری کردند و این خود نماد قدرت آن‌ها بود و از این طریق به اعتبار فرهنگی دست پیدا می‌کردند. این اعتبار فرهنگی نشانی از اقتدار و مشروعیت آن‌ها به حساب می‌آمد. در حقیقت اعتبار فرهنگی، اعتبار سیاسی را در پی داشت. پس از مرگ تیمور در سال ۸۰۷/۱۴۰۴ جانشینان او در همه زمینه‌ها از ابعاد و عناصر شخصیتی وی تأثیر گرفتند و به شکل و شیوه‌ای بسیار شدیدتر، اقدامات او را ادامه دادند. به ویژه در زمینه احترام به مشایخ و صوفیان و بزرگداشت دانشمندان و هنرمندان و صنعتگران. آن‌ها در آبادانی شهرها و ساخت بناها از یکدیگر پیشی می‌گرفتند. بعضی از جانشینان او، خود نیز از دانش و فرهنگ بهره‌ای فراوان داشتند. یکی از جانشینان تیمور، سلطان حسین بایقرا بود.^۷

علاوه بر اشخاصی مانند سلطان حسین بایقرا، نهادهای فرهنگی که موسس آن‌ها خود تیمور بود، به عنوان یکی از زمینه‌های پیشرفت فرهنگی و هنری تیموریان به شمار می‌رفت. در دوران تیموری نهادهای فرهنگی شامل نهادهای مدنی فرهنگ و نهادهای رسمی فرهنگ بود. در این دوران، فرهنگ به مراکز رسمی محدود نبود و در تمامی اجتماع گسترش یافته بود. بازارها و محلات از مراکز مدنی فرهنگ به شمار می‌رفت.^۸

اما در نهادهای رسمی مانند خانقاه‌ها، مساجد، مدارس و کتابخانه‌ها که به عنوان یکی از مهمترین مراکز فرهنگی بود؛ جریان فرهنگی بسیار پویا، هدایت شده و سامان یافته بود. در این مراکز، صوفیان، هنرمندان، دانشجوین و عالمان به صورتی پیوسته فعالیت می‌کردند و حکومت بر آنان نظارتی مستقیم داشت. اساساً چنین بناهایی را حکومت پدید می‌آورد و خود به اداره آن همت می‌گمارد، از این نهادهای رسمی، جریان‌های فرهنگی آغاز می‌شد و شکل می‌گرفت. این عوامل همگی باعث گردید که دوره تیموریان یکی از دورانی درخشان هنر و فرهنگ در تاریخ این سرزمین به شمار آید. دوره‌ای که به رشد همه جانبه هنر ایرانی منجر گردید.

۴- مهم‌ترین یورش‌های تیمور، عملکرد خشونت بیرحمانه او در این نبردها بود به عنوان نمونه او در ذیقعد ۷۸۹/۱۳۸۷ در اصفهان حکم به قتل عام داد و دستور داد که ۷۰/۰۰۰ سر از کشتگان جمع آورده، به او تحویل دهند تا از آن سرها «مناره» و «کل توده» برپا کند. کار او به گونه‌ای بود که برخی از لشکریان که نمی‌خواستند خود خون بریزند، سر بریده می‌خریدند... بدینسان در نصف حصار شهر اصفهان ۲۸ مناره ۱۵۰۰ سری ساختند و در نصف دیگر نیز اندکی کمتر از تعدادی مناره برپا کردند. (همان، صص ۵۳-۵۲). این خشونت‌ها چنان بود که چهره تیمور را به عنوان یکی از خون ریزترین فاتحان تاریخ به ثبت رسانده و همین ویژگی به صورت یکی از ناستوده‌ترین ابعاد و جنبه‌های شخصیت او درآمده است. ولیکن ویژگی‌هایی وجود داشت که علیرغم خونخواری تیمور باعث گردید که وی فردی هنر دوست و هنرپرور نیز به شمار آید. (عبدالحی حبیبی، هنر عهد تیموریان و متفرعات آن، کابل، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۲۵۳۵، شاهنشاهی، ص ۳۱).

۵- ابوطالب حبیبی تربتی، تزوالت تیموری، تهران، انتشارات اسدی، ۱۳۴۲، ص ۱۸۰.

۶- تیمور در همه لشکرکشی‌هایش، آنچه از هنرمندان و برجستگان یافته، به سمرقند کوچ داد. از دمشق، همه بافندگان را که با دوک‌های مخصوص بافتن پرتیان کار می‌کردند و نیز کمان‌سازانی را که کمان زنبورکی می‌ساختند و در جهان بدین کار نام آور بودند، زره‌سازان، شیشه‌سازان و چینی‌سازانی را که در جهان همتا نداشتند به سمرقند آورد. (کلاویخو، سفرنامه کلاویخو، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، سال ۱۳۷۷، صص ۲۹۰-۲۹۱).

۷- حسین بایقرا در شمار معدود حکمرانان این سرزمین است که نه تنها برای پیشبرد فرهنگ تلاش کرد، بلکه خود نیز در زمره مردان فرهنگ این سرزمین به شمار می‌رود و در حد و اندازه قابل قبولی از خود اهتمام فرهنگی نشان داده است. از نظر پرداختن به آفرینش ادبی، چه از نظر کمی و چه به لحاظ کیفی هیچ یک از حکومت‌گران تاریخ ایران در جایگاهی برابر با سلطان حسین بایقرا قرار نمی‌گیرد. (مهدی فراهانی مفرد، پیوند سیاست و فرهنگ در عصر زوال تیموریان و ظهور صفویان، پیشین، ص ۱۵۶).

۸- در محله‌های هرات، دکان‌های مختلف محل اجتماع شاعران و گفتگوهای ادبی بود و در منابع تاریخی این دوران بارها به این نکته اشاره شده است. بازارها محل اجتماع و هنرنمایی هنرمندان و صنعتگران بود. در حقیقت جریان طبیعی فرهنگ از این مجاری غیررسمی آغاز می‌شد و خود را به سطح نهادهای رسمی می‌رساند. (همان، ص ۲۳۸).

کتابت قرآن و شاخصه‌های قرآن‌های تیموری

در این دوره پیشرفت کتابت و خوشنویسی چندین برابر بیشتر از سایر هنرها بود. کمیت و کیفیت آثار تحریری به جا مانده از دوران تیموری که در موزه‌های دنیا وجود دارد، گواه بر این ادعاست که دوره تیموریان نقطه عروج خط و خوشنویسی به شمار می‌آید.

در این دوره خوشنویسی و کتابت نوعی امتیاز به شمار می‌آمد و اغلب سلاطین و شاهزادگان آن علاوه بر این که خود مشوق هنر کتاب‌نویسی بودند خود نیز از کاتبان قرآنی به حساب می‌آمدند که بزرگترین و مهمترین آن‌ها بایسنقر میرزا پسر شاهرخ و نوه تیمور گورکانی بود و از فنون کتابت، خط، تذهیب و نقاشی بهره‌مند بود. امیر تیمور خود توجه خاص و علاقه وافری به هنر زیبانویسی داشت و خوشنویسان در دربار او بسیار عزیز و گرانقدر بودند. یکی از این خوشنویسان «سید عبدالقادر ابن سید عبدالوهاب» بود که خط ثلث می‌نوشت. او برای امیر تیمور قرآنی کتابت کرد که باید آن را از نظر خط و تذهیب از شاهکارهای هنری جهان و نفیس روزگار شمرد. این نسخه بی‌نظیر هم‌اکنون در جامع سلطان سلیم استانبول نگهداری می‌شود.^۹

پیشرفت و تکامل فنون کتابت قرآن و متعلقات آن، در دوره تیموری اتفاقی آنی و تصادفی نبود. بلکه این جهش هنری در زمینه کتابت به مرور زمان و با تکیه بر هنر دوستی تیموری توسط نوادگان و شاهزادگان و فرزندان تیمور صورت پذیرفت. سلطان بایسنقر فرزند ولیعهد تیمور یکی از این افراد بود.^{۱۰} بی‌شک یکی از دلایل مهم برتری کتابت علی‌الخصوص کتابت قرآن در دوره تیموری، انتخاب یکی از خوشنویسان به نام میرزا جعفر تبریزی معروف به جعفر بایسنقری به ریاست کتابخانه سلطنتی بوده است. حجم کار، سلیقه عالی و دقت نظر و پروردگی خط خطاطان، سابقه دیرینه خطاطی، بوجود آمدن تحول در سلیقه‌ها، ایجاد کتابخانه‌های متعدد و نیاز به کتابت و خطاطی موجب شهرت خطاطان و خلق آثار نفیس دوره تیموری شده است.

یکی از مهمترین ویژگی آثار قرآنی شاهزادگان تیموری، کتابت قرآنی در قطع بزرگ با بهره‌گیری از کتابت جلی است. این ویژگی در تاریخ کتابت قرآنی منحصر به فرد است. یکی از این نمونه‌ها، قرآنی است که اندازه باز شده دو صفحه مقابل این قرآن نزدیک به دو متر و عرض آن یک متر است و به قرآن ۷۰ منی معروف شده است. گویا این همان قرآنی است که در دروازه معروف شیراز قرار داشته است و اکنون در موزه پارس نگهداری می‌شود.^{۱۱} این قرآن توسط ابراهیم سلطان که حاکم شیراز بوده، نگاشته شده است. علاوه بر قطع بزرگ، تذهیب بسیار زیبای صفحات و آیات قرآنی در دوره تیموری از مشخصات دیگر قرآن‌های کتاب شده در این عصر است. قرآن‌های این دوره مخصوصاً آن‌ها که برای شاهرخ و بایسنقر میرزا فراهم شده است، در زمره زیباترین تذهیب‌ها است. طلا و لاجورد یکی از عوامل اصلی کار آن‌ها بود و در همه حال برای آرایش و تذهیب کتاب و قرآن از آن استفاده شده است.^{۱۲} تذهیب مبتنی بر قالب‌های هندسی که تقریباً در تمامی سده چهاردهم/ هشتم متداول بود، در آغاز سده پانزدهم/ نهم به کلی منسوخ شد. این طرح جای خود را به نوعی تذهیب بخشید که در آن استفاده گسترده از نقش دسته گل‌های طلایی با شکوفه‌های رنگین، بر زمینه آبی رنگ رواج داشت. این سیاق که در اوایل عصر تیموریان متداول بود، اول بار در آثاری که در دهه ۷۷۰/۱۳۶۸ در شیراز آفریده شد، رخ نمود. سبک تیموری در ابتدا به ویژگی‌های بارزی آراسته بود، در این سبک گل‌های طوماری اسلیمی و نخلک‌ها، غالباً با تسمه‌های درهم بافت، تصویر می‌شدند. اکثر دست‌نوشته‌هایی که با این سبک تزئین شده به هرات و تبریز تعلق دارد، اما برخی از آن‌ها نیز به شیراز منسوب است. در نیمه دوم سده پانزدهم/ نهم، سبک ثالثی در شهرهای تحت سلطه ترکمانان آق‌قویونلو، خاصه در تبریز و شیراز متداول شد.^{۱۳}

مذهبان حواشی، صفحات اول و آخر، سرفصل‌ها، عناوین کتب، اوائل سوره‌ها و احزاب قرآنی را با ستارگان، اشکال هندسی، گل و بوته، شاخه و برگ‌ها، انواع ترنج‌ها، اشکال لوزی و بادامی و غیره تزئین، تذهیب و رنگین می‌کردند و مانند هنرمندان دیگر، نام خود را با صفت «مذهب» می‌نوشتند و برای این کار مصارف گزافی با مواد قیمتی از قبیل طلا و نقره و لاجورد و کاغذ عالی و الوان گوناگون می‌شد و قراری که هنرشناسان رأی داده‌اند، در این تزئینات تذهیبی و زراندوزی، مخلوطی از رسوم ساسانی و بیزانس و بنحل و کتب یهود مسیحیان کلیسای شرقی هم اقتباس می‌شد.^{۱۴}

در خصوص شاخصه‌های کلی قرآن‌های تیموری، می‌توان اشاره کرد که اغلب اسم کاتب و تاریخ کتابت قرآن در پایان قرآن‌ها موجود است؛ حاشیه آیات، دارای جدول و نقوش زیباست؛ کتیبه‌های بالا و پایین صفحات بعضی از قرآن‌ها به خط کوفی بوده؛ قطع قرآن‌ها متفاوت هستند؛ قرآن‌های مترجم دارای دو خط، یکی در متن و دیگری در ترجمه می‌باشد؛ تذهیب و تزئینات جزو اصلی قرآن شده و در این قرآن‌ها زیاد دیده می‌شود؛ در فواصل آیات، دایره‌های رنگی به کار رفته است؛ حاشیه‌نویسی در این قرآن‌ها دیده می‌شود که با خطی غیر از خط متن است؛ قرآن‌هایی با سه

۹- مرتضی پاک سرشت، خوشنویسی در خدمت کتابت قرآن مجید، تهران، انتشارات قدیانی، ۱۳۷۹، ص ۱۶۱.

۱۰- به روایت تذکره دولشاهی، چهل خطاط مشهور در کتابخانه او، شب و روز مشغول کتابت بوده‌اند. خطاطی، زرافشانی، وصالی، تذهیب، تصویر و سایر مطالب مربوط به هنر کتابت از آن تاریخ به بعد رونق گرفت. در هیچ عصری هنر خط و قلم آن قدر رونق نیافته است و در هیچ اوان و زمانی آن قدر کتب و نسخ نفیسه و بدیع‌نوشته نشده بود. در هر کتابخانه استانبول حداقل یک کتاب از نوشته‌های آن عصر موجود است. (میرزا حبیب اصفهانی، تذکره خط و خطاطان، تهران، کتابخانه مستوفی، ۱۳۶۹، ص ۷۳).

۱۱- مرتضی پاک سرشت، خوشنویسی در خدمت کتابت قرآن مجید، پیشین، ص ۴۳۶.

۱۲- ناصر خلیلی و دیوید جیمز، پس از تیمور: قرآن‌نویسی تا سده دهم هجری، مترجم پیام بهتاش، مجموعه هنر اسلامی، ج ۳، تهران، نشر کارنگ، ۱۳۸۱، ص ۱۴.

۱۳- عبدالحی حبیبی، هنر عهد تیموریان و متفرعات آن، کابل، پیشین، صص ۳۹-۴۰.

۱۴- عبدالحی حبیبی، هنر عهد تیموریان و متفرعات آن، کابل، پیشین، صص ۳۹-۴۰.

مانده است. بیشتر صفحات به غیر از خطوط طلائی و آبی گرداگرد متن، فاقد تذهیب است و تنها تذهیب اصلی این دست نوشته در عنوان سوره ها دیده می شود. این نقوش شامل نام سوره و شماره آیات است که با ثلث در برخی صفحات بر زمینه ای هاشورخورده با شکل سه نقطه آبی رنگ ترسیم شده است. تزئینات این قرآن بعدها با نقوش تزئینی با سبک و سیاق دوره قاجاریه تکمیل شده است. این نقوش تکمیلی در صفحاتی که تصویرشان به چاپ رسیده، شامل نقش دسته های گل و پس زمینه ای طلائی رنگ است که بر زمینه طبیعی اطراف متن نقش دندان موشی ایجاد کرده است.^{۲۳} اوراق این قرآن در گنجینه قرآن، در قاب های چوبی پایه دار قرار گرفته و هر دو روی آن شیشه افتاده است.^{۲۴}

قرآن دیگری به خط نسخ خوش، کتابت خفی^{۲۵} با رقم بایسنقر موجود است، که البته رقم آن را ساختگی می دانند.^{۲۶} تحریر این قرآن حدود سده پانزدهم/ نهم با رقم تاریخی ۸۲۳/۱۴۱۹ است. دو صفحه اول فهرست اسما النور به خط رقاغ در خانه های شطرنجی و زمینه طلاپوش از سده نوزدهم/ سیزدهم است. دو صفحه ابتدا، تمامی تذهیب با کتیبه های بالا و پایین به خط رقاغ، اسامی سوره ها به خط رقاغ و قلم زر (رنگ طلائی) تحریر شده و فواصل آیات ستاره نشان است.^{۲۷}

تصویر ۲ قرآنی به خط ابراهیم سلطان، ۸۲۷/۱۴۶۷، گنجینه قرآن.

۲۳- همان، صص ۲۲ و ۱۹-۱۸.
۲۴- احمد گلچینی معانی، گنجینه قرآن آستان قدس رضوی، پیشین، ص ۱۲۹.

۲۵- خط خفی: خط ریز در مقابل خط جلی.
۲۶- صفحاتی که قرآن را به بایسنقر میرزا نسبت می دهد از چند نظر اصالت ندارد: الف) کاغذ استفاده شده خورده و پرزدار است؛ ب) مرکب مورد استفاده، جدیدتر از سایر صفحات است؛ ج) لاجورد زمینه دو مستطیل کوچک و مذهب که در پایان رقم کاتب ساخته شده است با لاجوردی که در بعضی از سر سوره ها به کار رفته، اختلاف رنگ دارد؛ د) دو سطر که در پای صفحه به خط رقاغ و با شنگرف نوشته شده با خط سرآغاز فالنامه و رنگ آن اختلاف دارد و از همه مهمتر رقم کاتب اصلی در پای آخرین صفحه فالنامه فارسی در یک مثلث مرقوم بوده و روی آن با یک مستطیل زمینه لاجوردی و تذهیب گل و برگ اسلیمی زرین پوشانده شده، با اینحال جدول سه گوش در مقابل نور پیداست. (احمد گلچینی معانی، گنجینه قرآن، پیشین، صص ۱۳۵-۱۳۱).

۲۷- مرتضی پاک سرشت، خوشنویسی در خدمت کتابت قرآن مجید، پیشین، ص ۱۶۴.

۲۸- او برادر بایسنقر میرزا، مردی هنرمند و فاضل بوده و خطی خوش داشته و از مولانا پیر محمد شیرازی تعلیم گرفته است. (همان، ص ۱۶۲).

۲۹- زنگار فارسی زنجار و زنگ فلزات، آیین و جزء آن است. (لغت نامه دهخدا، ۱۱:۲۰، ۸۸/۴/۱۶، http://www.loghatnaameh.com).

۳۰- شنگرف یا شنجرف، سرخ، قرمز شفاف و تقریباً قرمز سرخ رنگ؛ از این رنگ در تذهیب بسیار استفاده می شود. (لغت نامه دهخدا، ۱۱:۲۰، ۸۸/۴/۱۶، http://www.loghatnaameh.com).

۳۱- «کتابه اضعف عبدالله الرحمن ابراهیم سلطان بن شاهرخ بن تیمور گورکانی عفا الله عنهم فی سنه سبع و عشرين و ثمانمائه الهجویه اللهم صلی علی نبی الرحمه و شفیع الامه محمد و آله الطیبین الطاهرین و صحبه و سلم» (احمد گلچینی معانی، گنجینه قرآن، پیشین، صص ۱۳۸-۱۳۷).

۳۲- همان، صص ۱۴۳-۱۳۸.

۳۳- از دیگر خوشنویسان دوره تیموری است «بدان جهت طباطب گفته اند که پدرش شغل آشپزی داشته و عبدالله در دکان به پدر کمک می کرده است. قلم ثلث و ریحان وی را باید از استادان طراز اول دانست و خط نسخ او به شیوه یاقوت و برتر از آن است. با تذکار این که نسخ یاقوت از سایر اقلام ششگانه فروتر است (حبیب الله فضائلی، اطلس خط، اصفهان، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۰، ص ۳۲۶).

قرآن مشهور دیگر این دوره به خط ثلث ابراهیم سلطان^{۲۸} نواده دیگر تیمور گورکانی و برادر بایسنقر، در سال ۸۲۷/۱۴۶۷ نوشته شده و در سال ۱۳۰۶/۱۸۸۸ به دستور رکن الدوله، والی خراسان و دستیاری ملاحسین، صحاف باشی آستان قدس صحافی شده، جلد روغنی بسیار ظریف و پرکاری برای آن ساخته شده است. هر صفحه آن دارای جدول و ۶ سطر که سطح اول و آخر به خط ثلث جلی و چهار سطر بقیه به خط ثلث خفی و تحریر زر کتابت شده است. فواصل آیات، دارای شمسه زرین، نشان های ترنجی به رنگ های زر (طلا)، زنگار،^{۲۹} شنگرف^{۳۰} و لاجورد (آبی سیر) است. به غیر از دو صفحه اول که دارای تذهیب زرین و خط پیشانی آن کوفی تزئینی بوده، جمعا ده سر سوره دارای تذهیب زرین و اسامی سوره ها به قلم زر تحریردار نوشته شده است. (تصویر ۲) پشت ورق آخر، رقم کاتب در ۵ سطر و در بالا و پایین آن، دو ترنج، که در ترنج بالا، آیه ای از قرآن و در ترنج پایین، عبارت وقف بر روضه رضویه و در ادامه صفحه به خط تعلیق خوش و طرز چلیپا، گزارش اصلاح و ترمیم اوراق مزبور در زمان رکن الدوله نوشته شده است.^{۳۱}

علاوه بر این نسخه قرآنی دیگری نیز به خط ریحان جلی، دارای رقم ابراهیم سلطان در گنجینه نگهداری می شود که دارای نشان ها و علائم آیات ستاره نشان و ترنجی، سر سوره ها تذهیب شده و اسامی سوره ها به خط رقاغ و قلم زر است. دو صفحه ابتدا و انتها دارای تذهیب زرین با کتیبه هایی به خط کوفی تزئینی است که همزمان با مکتب هرات تحریر شده است.^{۳۲} قرآن شاخص دیگر این مجموعه، به سه خط نسخ، ثلث و رقاغ بسیار خوش، به خط عبدالله طباطب هروی^{۳۳} از خوشنویسان معروف زمان شاهرخ، در سال ۸۴۵/۱۴۴۱ به اشاره رکن السلطنه علاءالدوله

بهادرخان نوشته است. هر صفحه آن یازده سطر، سه سطر اول، وسط و آخر به خط ثلث و هشت سطر بقیه به خط نسخ در دو قسمت کتابت شده است. دو صفحه اول تمام تذهیب، متن و حاشیه با کتیبه‌های بالا و پایین صفحه به خط کوفی تزیینی، سر سوره‌ها بعضی به خط رقا و بعضی به خط ریحان با قلم زر تحریر دار و زمینه ساده، نشان‌ها ترنجی به زر و زنگار و لاجورد و سیاه و لبه بعضی از صفحات ترمیم شده است. تعداد اوراق این نسخه ۳۳۹ ورق به قطع ۳۴/۵×۴۸/۸ سانتی‌متر می‌باشد. جلد آن دورو و تاریخ آن بعد از تهیه نسخه بوده، بیرون آن دارای لچک و ترنج و کتیبه آیت الکرسی و درون آن سوخت فرسوده با حاشیه و لچک و ترنج است. در میان هر ترنج به خط ثلث و قلم زر عباراتی در خصوص محل و زمان تهیه و واقف آن نوشته شده است.^{۳۴} (تصویر ۳)

نمونه دیگر، قرآنی به خط ثلث، با قلم زر تحریر دار و ترجمه فارسی به خط نسخ سیاه رنگ به خط زین-العابدین بن محمد کاتب شیرازی است که در سال ۸۷۶/۱۴۷۱ برای ابوالفتح مظفرالدین حسن بهادرخان نوشته شده است. دو صفحه اول آن دارای تذهیب زرین با کتیبه‌های بالا و پایین آن به خط رقا و سفیدآب^{۳۵} تحریر دار نوشته شده، صفحه سوم آن (آغاز سوره بقره) دارای سرلوح ظریف و نفیس و دو صفحه آخر با کتیبه‌های بالا و پایین و طرفین دارای تذهیب زرین می‌باشد. این نسخه، ۶۲۲ ورق به قطع ۲۶×۱۸ سانتی‌متر بوده که هر صفحه آن ۱۸ سطر (متن و ترجمه) دارد. در صفحات متن دارای جدولی به به رنگ طلا، نشان‌ها ترنجی، سر سوره‌ها تذهیب شده و اسامی سوره به خط رقا و به رنگ‌های سفیدآب، زنگار، لاجورد و زر است.^{۳۶} در این مجموعه قرآن‌های به خط ثلث از این دوره وجود دارد، که کاتب آن‌ها نامعلوم است. از جمله جزء دوم قرآنی که دو صفحه اول آن تذهیب زرین عالی با سر سوره در بالا و پایین به خط کوفی تزیینی با جدول به رنگ زر و لاجورد، نشان‌های متن ترنج کوچک و نشان‌های حاشیه، ترنج بزرگ با کلمه جلاله به زر تحریر دار است. ۴۷ ورق این نسخه به قطع ۴۶×۶۳ سانتی‌متر و هر صفحه آن دارای ۵ سطر می‌باشد.^{۳۷} اما نسخه بعدی به خط ثلث قسمتی از اوایل جز چهارم (آیه ۱۰۹ سوره آل عمران) تا اواخر جز بیست و هفتم (آیه پنجم از سوره ق) است که ۱۷۰ برگ آن ۵۸/۸×۴۳ سانتی‌متر بوده و در هر صفحه ۷ سطر دارد. سر سوره‌ها، زر تحریر دار، فواصل آیات ترنج زرین، نشان‌های حواشی، ترنج بزرگ تذهیب شده، جدول آن به رنگ‌های زر، لاجورد و لبه اغلب صفحات ترمیم شده است.^{۳۸} این نسخه از نظر ظاهری صفحات مشابه قرآن بایسنقر میرزا است.

از دو قرآن دیگر به خط ثلث، یکی دارای دو صفحه اول تذهیب شده به قلم زر، نشان‌های متن ترنج کوچک و نشان‌های حواشی ترنج بزرگ و با کلمه جلاله به رنگ زر و جدول به رنگ، زر و

تصویر ۳ چپ قرآنی به خط هبدالله طباخ هروی، گنجینه قرآن. ۸۴۵/۱۴۴۱

تصویر ۴ راست قرآنی به خط ثلث، سده پانزدهم / نهم، گنجینه قرآن.

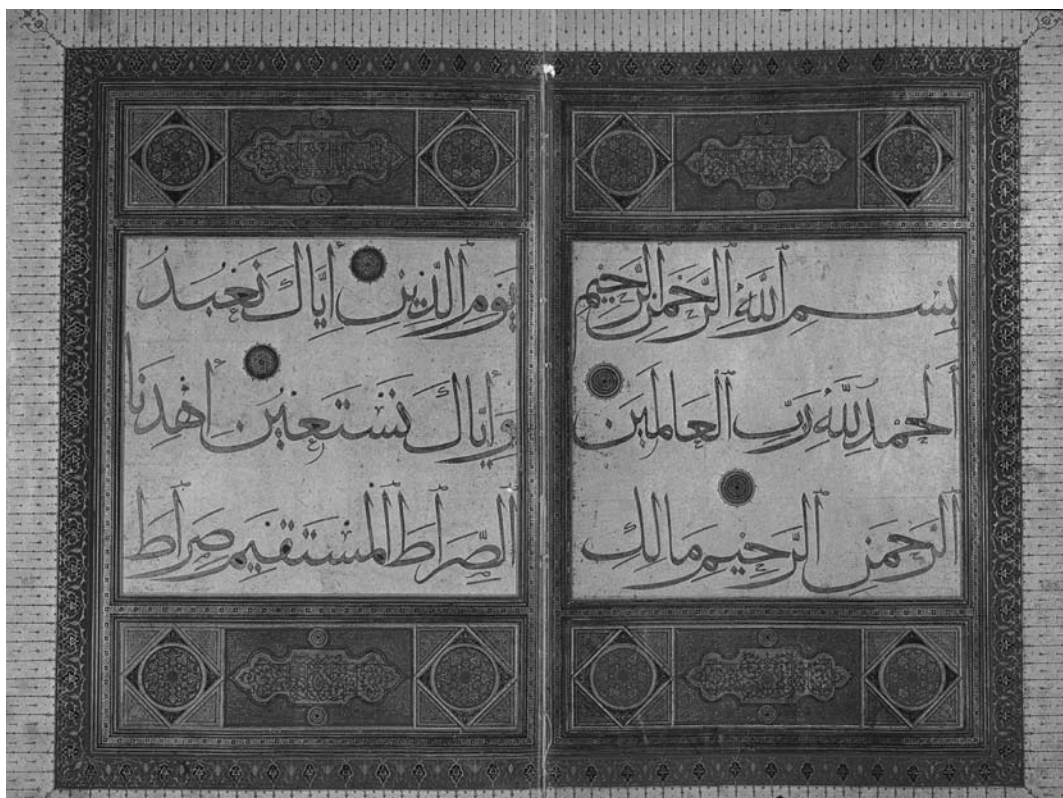
۳۴- طرف راست: « برسم خزانه السلطان الاعظم مالک رقا و سلطانه»، طرف چپ: «سلطان حسین باقرا خلدالله تعالی ملکه و سلطانه» و واقف آن ابوتراب الملقب به اعتمادخان فرزند میرزا غیاث‌الدین محمد رازی و تاریخ وقف آن ۱۰۴۰/۱۶۳۰ است. (احمد گلچینی معانی، گنجینه قرآن، پیشین، ص ۱۴۴).

۳۵- سفیدآب گرد سفیدی که از بعضی مواد گرفته می‌شود و در نقاشی مورد استفاده قرار می‌گیرد (۱۲۰:۰، ۸۸/۴/۱۶).

۳۶- احمد گلچینی معانی، گنجینه قرآن، پیشین، ص ۱۴۷

۳۷- همان، صص ۱۵۷-۱۵۴.

۳۸- همان، صص ۱۶۹-۱۶۶.

۵- قرآنی به خط ثلث، سده پانزدهم/نهم، گنجینه قرآن، منبع ۱۷، ص ۱۷۹

لاجورد و سر سوره‌ها به خط کوفی تزئینی است. (تصویر ۴) نسخه بعدی شامل جز چهاردهم قرآن است که دو صفحه اول آن دارای تذهیب عالی با سر سوره در بالا و پایین به خط کوفی تزئینی، صفحات با جدول-هایی به رنگ طلا و لاجورد، نشان‌های متن در فواصل آیات، ترنج کوچک و نشان‌های حاشیه‌ها، ترنجی بزرگتر با کلمه جلاله (الله) به تحریر زر است. (تصویر ۵) خط این دو نسخه را در جای دیگر، ریحانی ذکر کرده‌اند.^{۳۹}

آخرین نسخه این مجموعه قرآنی به خط نسخ مربوط به نیمه دوم سده پانزدهم/نهم است که خط آن را به عبدالله مروارید (بیانی) نسبت داده‌اند.^{۴۰} دو صفحه اول با تذهیب و ترصیع پرکار هراتی، نشان‌ها مدور و مذهب، اسامی سوره به خط رقاع و قلم زر، فواصل آیات ستاره نشان و چهار ورق آن از جزء بیست و چهارم از نو نوشته شده است. ۵۴۱ برگ این نسخه به ابعاد ۲۴×۳۳ و جلد آن چرمی است. (تصویر ۶)

۳۹- همان، صص ۱۵۷ و ۱۵۴ و مارتین لینگر، هنر خط و تذهیب قرآنی، ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، تهران، گروس، ۱۳۷۰، ص ۱۷۲.

۴۰- خواجه شهاب‌الدین عبدالله مروارید، متخلص به بیانی، فرزند خواجه شمس‌الدین محمد کرمانی از اشراف کرمان و وزیر دربار تیموریان بود. او از خوشنویسان سده پانزدهم/نهم که قرآن مجید را کتابت کرده است. در جوانی به خدمت سلطان حسین بایقرا رسید و سمت صدارت او را به دست آورد. وی خطوط مختلف را نیکو می‌نوشت. (مرضی پاک سرشت، خوشنویسی در خدمت کتابت قرآن مجید، پیشین، صص ۱۶۶-۱۶۵).

۴۱- این موزه نه تنها بزرگترین موزه باستان‌شناسی و تاریخ ایران است، بلکه از نظر حجم، کیفیت و تنوع آثار، یکی از چند موزه بزرگ جهان و به عنوان موزه مادر محسوب می‌شود. موزه ملی از دو بخش و ساختمان مجزا تشکیل شده است. موزه ایران باستان که تاریخ تأسیس آن همان ۱۳۱۶ ش است و موزه دوره اسلامی که در سال ۱۳۷۵ رسماً افتتاح شد. نسخه‌های گنجینه اسلامی موزه ملی دارای تاریخ از صدر اسلام تا اواخر دوره قاجار است. این نسخه‌ها یا انتقالی به موزه ملی یا اهدایی به این موزه و یا خریداری شده از طرف موزه هستند.

۴۲- «حره العبد الضعیف عماد القاری الطاوسی بیلده دارالسلطنه تبریز سبجین و ثمانانه» (قدیر افروند، گلچینی از قرآن های خطی موزه دوران اسلامی، تهران، موزه ملی ایران، ۱۳۷۵، ص ۶۹)

۴۳- همان، ص ۷۱.

۴۴- همان، ص ۷۳.

موزه ملی ایران^{۴۱}

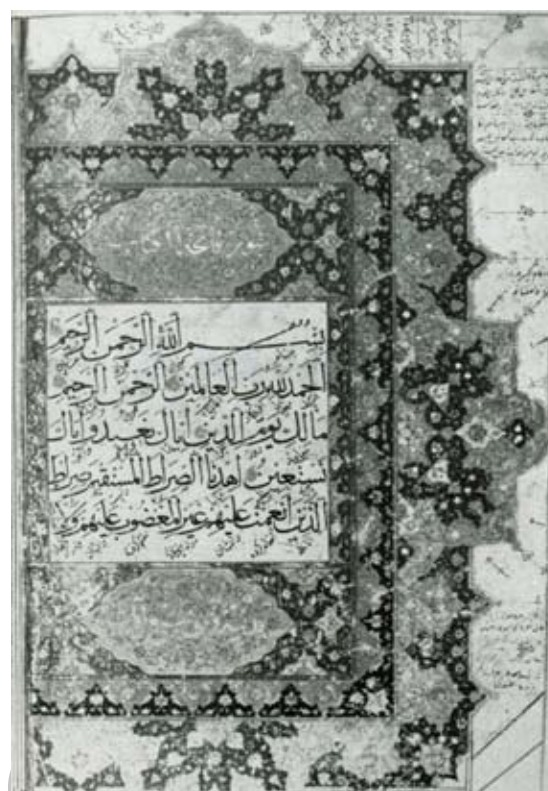
بیشترین قرآن‌هایی که به موزه ملی ایران انتقال یافته‌اند، قرآن‌های نفیس بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی هستند. از جمله قرآن‌های ارزشمند این گنجینه تعداد ۵ نمونه مربوط به سده‌های چهاردهم-پانزدهم/هشتم-نهم است که از نظر دوره تاریخی مطابق با حکومت تیموریان است.

اولین نمونه قرآنی با ۱۳ جزء و ترجمه فارسی، به خط محقق نوشته شده رقم تاریخی آن ۸۷۰/۱۴۶۵ را نشان می‌دهد. این نسخه ۱۰۳۶ صفحه‌ای دارای ۵ سطر درشت و ۵ سطر ترجمه، سر لوح‌های تذهیب زرین و دارای جدول کشی در تمامی صفحات آن است. در پایان جزء دهم آن عبارتی قید شده که تاریخ و محل کتابت قرآن در آن آمده است.^{۴۲} (تصویر ۷)

نسخه دیگری به خط محقق از سده پانزدهم/نهم با ۴۰ نیم جزء در موزه دوره اسلامی موجود است که دارای ۱۷۷۸ صفحه با ۵ سطر در هر صفحه است. در تمامی نیم جزء ها، دو صفحه اول دارای سرلوح تذهیب زرین بوده، تمامی صفحات نیز دارای جدولی با تزئینات تذهیبی و علائم جداکننده آیات است. در نیم پاره دوم جزء ۲ و ۱۶ به ترتیب دارای رقم «عمادالمحلاتی و عمادبن حاجی محمدللمقی» اما بدون تاریخ است.^{۴۳} (تصویر ۸) آخرین نمونه این مجموعه، به خط محقق قرآنی با ۱۳ جزء و قطع رحلی است. هر جزء از این قرآن، همچون نمونه‌های قبلی دارای سرلوح تذهیب زرین، جدول کشی و نشان و علائم آیات به صورت تذهیبی است. در پایان جزء اول رقم «علاءالدین» بدون تاریخ نوشته شده است.^{۴۴} (تصویر ۹) در این دو نمونه اخیر در تذهیب سرلوح و جدول کشی

تصویر ۷ نسخه قرآن با ۱۳ جزء، ۸۷۰/۱۴۶۵، موزه ملی ایران.

تصویر ۶ قرآنی به خط عبدالله مروارید، گنجینه قرآن.

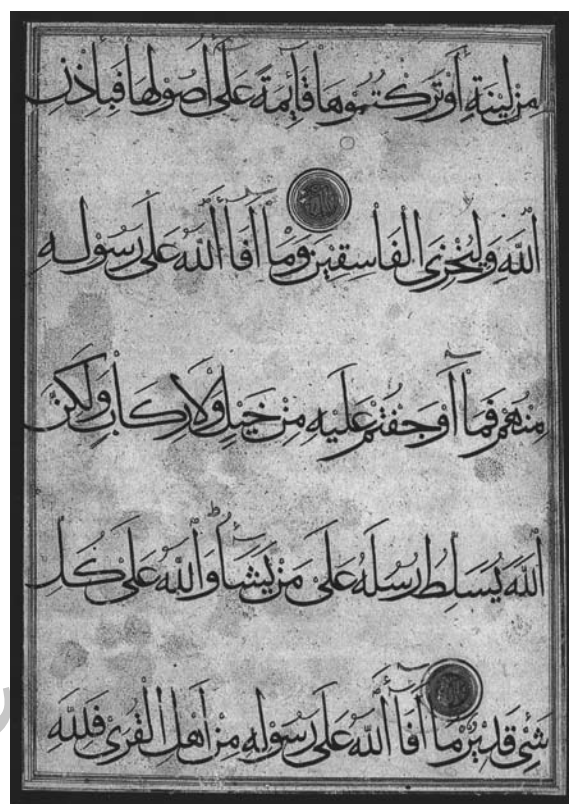

تصویر ۹ نسخه قرآن با ۱۳ جزء، رقم علاءالدین، موزه ملی ایران.

تصویر ۸ نسخه قرآن با ۴۰ و نیم جزء، سده پانزدهم / نهم، موزه ملی ایران.

صفحات از رنگ آبی بیشتر از دیگر رنگ‌ها استفاده شده است، به علاوه در نسخه آخر مورد بررسی، برخلاف دیگر نسخه‌های یادشده که اطراف آیات بجز علائم آیات تزئین دیگری ندارند؛ دارای نقوش گل و برگ و نقاط رنگی به صورت ابرمانند در اطراف خطوط نوشتاری است که این نسخه را در مقایسه با دیگر نسخ متمایز می‌نماید.

تصویر ۱۰ راست قرآنی به خط محقق، سده چهاردهم - پانزدهم / هشتم - نهم، موزه رضا عباسی.

تصویر ۱۱ چپ قرآنی به خط محقق، ثلث و نسخ، سده چهاردهم - پانزدهم / هشتم - نهم، موزه رضا عباسی.

۴۵- موزه رضا عباسی در سال ۱۳۴۵ ش در خیابان شریعی تهران گشایش یافت و به یاد نقاش مشهور دوره صفوی، رضا عباسی نام‌گذاری شد. این موزه شامل آثار هنری دوره پیش از تاریخ تا سده نوزدهم/سیزدهم است که در سه تالار، پیش از اسلام، هنرهای اسلامی و تالار نگارگری و خوشنویسی به نمایش گذاشته شده است. (موزه رضا عباسی، ۳۰: ۱۲، ۸۸/۹/۸، پایگاه ویکی پدیا / <http://fa.wikipedia.org/wiki>).

۴۶- موزه پارس، مجموعه‌ای است واقع در عمارت کلاه فرنگی شیراز که در آن اشیایی از دوران قبل و بعد از اسلام نگهداری می‌گردد. این موزه در سال ۱۳۱۵ ش تأسیس شده است. آثار موجود در موزه پارس به سه دوره پیش از تاریخ، دوره تاریخی و دوره اسلامی تقسیم می‌شود. (موزه پارس، پایگاه ویکی پدیا <http://fa.wikipedia.org/wiki>، ۳۰: ۱۲، ۸۸/۹/۸).

۴۷- مارتین لینگر، هنر خط و تذهیب قرآنی، پیشین، ص ۱۷۲.

موزه رضا عباسی^{۴۵}

از این موزه ارزشمند، ۳ نمونه قرآن انتخاب شده که متعلق به سده‌های چهاردهم - پانزدهم/هشتم - نهم است. اولین نسخه این مجموعه، قرآنی به خط محقق است که هر صفحه آن ۵ سطر دارد. علائم تزئینی آن از دو دایره کوچک زرین تشکیل شده و بین سطرهای آن برگ‌های تزئینی دیده می‌شود. جدای از تعداد سطرها، این نسخه بی‌شابهت به قرآن بایسنقر نیست. (تصویر ۱۰)

نسخه دوم، قرآنی است که متن نوشته آن در ۱۱ سطر به سه خط محقق، ثلث و نسخ در جدولی بسیار ظریف و پوشیده از طلا جای دارد، به طوری که سطر اول، وسط و آخر به خط محقق و ثلث بوده و ۸ سطر مابین آن‌ها به خط نسخ کتابت شده است. علائم جزء در حاشیه با دو شمشه تذهیب شده به رنگ‌های طلایی و لاجوردی است. در صفحه‌ای از قرآن، قسمتی از آیات ۴۰ تا ۴۹ سوره طه کتابت شده که در اطراف آن، اثراتی از آب رفتگی اوراق دیده می‌شود. (تصویر ۱۱)

نسخه بعدی این موزه نیز قرآنی به خط محقق در سه سطر است که در صفحه‌ای از آن، بین سطر اول و دوم سر سوره‌ای به خط محقق و قلم زر الحاق شده است. علائمی به صورت سه شمشه به شکل گل‌های هشت پر، تنها آذین‌های متن هستند.

موزه پارس^{۴۶}

در این موزه قرآنی به خط ریحان، با سرلوحه سوره به خط کوفی تزئینی و کتابت ابراهیم سلطان تیموری به تاریخ ۸۳۳/۱۴۳۰ موجود است. هر صفحه این قرآن دارای ۵ سطر به قلم زر تحریر شد، دارای جدولی با تذهیب زیبا به رنگ طلا و لاجورد و ترنج‌هایی کوچک در اطراف جدول است. در کتیبه‌ای که در کنار صفحه نوشته شده این قرآن وقف مزار سیداحمد بن موسی (ع) گردیده است.^{۴۷} (تصویر ۱۲)

کاخ موزه گلستان^{۴۸}

در این مجموعه ۳ نسخه متعلق به دوره تیموری وجود دارد که یکی از آن ها چهار قطعه از قرآن بایسنقر میرزا است که ناصرالدین شاه از امامزاده‌ای در قوچان به تهران آورده است. این چهار قطعه در چهار قاب گردویی قهوه‌ای رنگ نگه‌داری می‌شود. نمونه بعدی قرآنی به خط نسخ ریحانی و کتابت محمود سلطانی است. صفحه اول و دوم آن دارای جدول با حاشیه تذهیب شده به صورت ماریچی و متن لاجوردی که با طلا و رنگ های مختلف تزیین شده است و دارای چهار کتیبه بازوبندی تذهیبی در بالا و پایین که در متن لاجوردی آن اسم سوره فاتحه الکتاب و سوره بقره را به خط کوفی تزیینی با سفیدآب نوشته‌اند و اطراف کتیبه‌ها در متن طلائی با شاخ و برگ‌های برگ مو طلائی و الوان تزیین شده است. در صفحات دیگر قرآن متن ساده و بدون تزیین زیاد بوده و فقط از دوایر طلائی کوچک برای پایان آیات و دایره‌های تزیینی در حاشیه، برای نشان جزء و حزب استفاده شده و سر سوره‌ها در مستطیل تزیینی به خط ثلث و قلم زر نگاشته شده است.^{۴۹} سومین نمونه قرآنی با ترجمه فارسی به خط نسخ، نستعلیق و ثلث است که تاریخ کتابت آن ۸۶۰/۱۴۵۵ بوده اما نام کاتب آن معلوم نیست. صفحه اول و دوم این قرآن دارای جدول و قاب تزیینی رنگین با حواشی تذهیب شده و متن آن با نقش اسلیمی و رنگ های طلا و لاجوردی پوشیده شده است. در بالای صفحه کتیبه بازوبندی تذهیبی، عنوان سر سوره دارد و تمامی سوره فاتحه الکتاب در متن طلائی با مرکب مشکی نوشته شده است. بین سطرها نیز نقوش تزیینی طلائی و رنگین وجود دارد. مابقی صفحات فقط دارای جدول و قاب تزیینی اطراف متن بوده و در هر صفحه ۹ سطر کتابت قرآن و ۹ سطر ترجمه فارسی به خط نستعلیق و رنگ شنگرف دارد.

تصویر ۱۲ قرآنی به خط ریحان و کتابت ابراهیم سلطان، ۸۳۴/۱۴۳۰، موزه پارس.

کتابخانه آستانه مقدسه قم^{۵۰}

در این مجموعه ۷ نمونه قرآن متعلق به سده‌های چهاردهم- پانزدهم/هشتم- نهم وجود دارد که از این تعداد ۳ نمونه با تصویر اشاره می‌شود. بیشتر قرآن های کتابخانه آستانه مقدسه قم، برخلاف گنجینه قرآن آستان قدس رضوی، بدون تاریخ و نام کاتب هستند. اولین نمونه قرآنی به خط نسخ است که تزیینات آن شامل تذهیب عنوان سر سوره، علائم و نشان آیات به رنگ شنگرف، صفحاتی جدول کشی به رنگ طلا و لاجورد است. جلد این قرآن از جنس تیماج بوده و قطع آن رحلی است. این نسخه توسط مهد علیا مادر خاقان مغفور در تاریخ ۱۱۰۵/۱۶۹۳ وقف شده است.^{۵۱} (تصویر ۱۳) نسخه دیگری نیز به خط نسخ موجود است که تزیینات آن شامل نشان آیات به صورت دایره‌های مشکی در زمینه طلائی، نشان‌های جزء و حزب به صورت نوشتاری زرین، صفحات جدول کشی به رنگ طلا و لاجورد، عنوان سوره‌ها با خطی درشت و قلم طلائی است که صفحه اول و دوم قرآن از نو نوشته شده است. جلد این قرآن تیماج^{۵۲} مشکی با ترنجی زیبا در آن و به قطع رحلی کوچک است.^{۵۳} نسخه بعدی نیز به خط نسخ با قطع رحلی است که تزیینات آن ساده و شامل علائم و نشان آیات به شکل گل و طلائی، نشان‌های جزء و حزب نیز به شکل گل و ستاره زرین و عنوان سر سوره‌ها در قالبی تزیینی به قلم زر یا شنگرف است. آغاز قرآن از نو بازنویسی شده و صفحات دیگر آن نیز دچار رنگ پریدگی شده است.^{۵۴} در این کتابخانه نسخه قرآنی نیز به خط ثلث در قطع وزیری نگهداری می‌شود، که دارای تذهیب و تزییناتی زیباست. صفحات قرآن همچون نمونه‌های دیگر دارای جدول و قاب تزیینی به رنگ‌های طلا و لاجورد است. عنوان سر سوره در بالا و پایین صفحه در قاب‌های تزیینی، در زمینه لاجوردی به رنگ طلا و شنگرف تحریر یافته و نشانه فاصله آیات به شکل گل و به رنگ طلا است. هر صفحه قرآن ۳ سطر دارد که در فاصله میان سطرها نیز با نقوش گل و تک اسلیمی تزیین شده است. در بیرون قاب‌ها نیز علائم جزء و حزب به شکل دایره‌های زرین دیده می‌شود. (تصویر ۱۴)

تصویر ۱۳ قرآنی به خط نسخ، سده چهاردهم-پانزدهم/هشتم-نهم، کتابخانه آستانه مقدسه قم.

۴۸- مجموعه کاخ گلستان، یادگاری به جا مانده از ارگ تاریخی تهران است که ساخت آن به دوره صفویه و زمان شاه طهماسب اول بر می‌گردد و در دوره کریم خان زند بازسازی شده است. ناصرالدین شاه در دوران سلطنت خود، نظر به ذوق شیفتگی وافری که به متون خط و شعر و نقاشی داشته نسخ نفیس و کتب خطی مصور ارزشمند را جمع‌آوری نمود و خوشنویسان و هنرمندان را به ایجاد کتاب‌های دست‌نویس مذهب و مرصع تشویق می‌کرد. بدین ترتیب کتابخانه شاهنشاهی با جمع‌آوری بقایای کتب کتابخانه‌های سلاطین گذشته ایران از دوره‌های مختلف و نسخه‌های به یادگار مانده از پادشاهان گذشته پایه‌گذاری شد.

۴۹- بدری آتابای، فهرست قرآن های خطی کتابخانه سلطنتی، تهران، کاخ گلستان، ۱۳۵۱، ص ۳۹۰ و ۳۹۱.

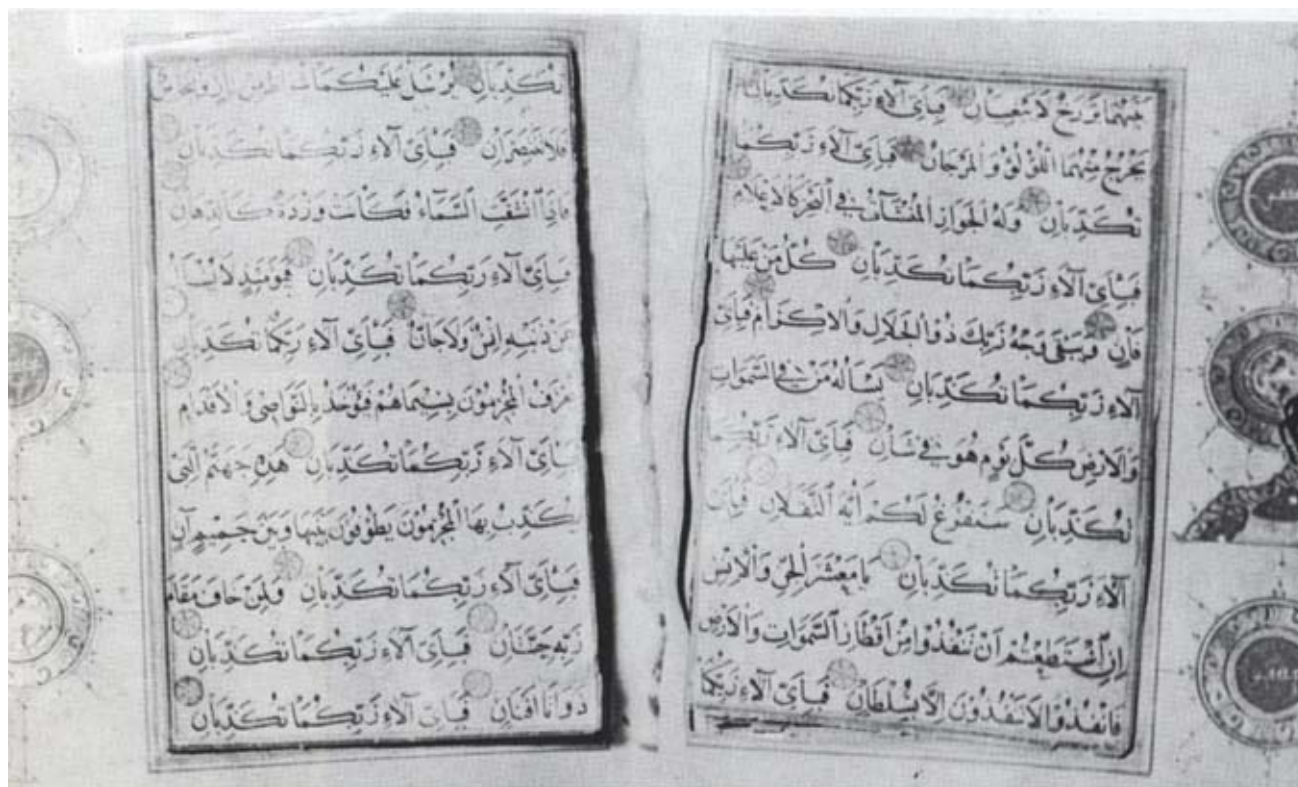
۵۰- کتابخانه آستانه مقدسه حضرت معصومه (ع) در سال ۱۳۳۱ ش از طرف تولیت وقت آن زمان، آقای حاج سیدابوالفضل تولیت تأسیس و از سوی ایشان ۱۵۰۰ جلد کتاب به کتابخانه اهدا شد. در حال حاضر در گنجینه قرآن کتابخانه، حدود ۲۰۰۰ نسخه قرآن خطی نگهداری می‌شود. (کتابخانه آستانه مقدسه حضرت معصومه (ع)، ۴۰: ۸۸/۹/۹، پایگاه حوزه <http://hawzah.net/Hawzah/Magazines> و علی دوانی، تاریخ قم ناصر الشیعه، ج دوم، ص ۲۹۸).

۵۱- محمدتقی دانش پژوه، فهرست نسخ خطی کتابخانه آستانه مقدسه قم، قم، نشری آستانه مقدسه قم، ۱۳۵۵، صص ۴۱-۴۰.

۵۲- تیماج= پوست بز دباغی شده

۵۳- محمدتقی دانش پژوه، فهرست نسخ خطی کتابخانه آستانه مقدسه قم، پیشین، ص ۴۱.

۵۴- همان، ص ۴۶.

تصویر ۱۴ قرآنی به خط ثلث، سده پانزدهم / نهم، کتابخانه آستانه مقدسه قم.

یکی از مهم ترین قرآن های کتابخانه متعلق به سده پانزدهم/نهم، قرآنی به خط نسخ و کتابت عبداله طباطبائی هروی است، که در شهر سمرقند در تاریخ ۸۴۵/۱۴۴۱ تحریر شده است. همچون دیگر نمونه ها، صفحات این قرآن نیز دارای جدول کشی بوده و نشانه ها و علائم شمسه ماندی با تزئیناتی زیبا در اطراف صفحات دیده می شود. نشان های پایان آیات به شکل دایره و گل در رنگ های طلا و شنگرف اجرا شده و عنوان سرسوره ها نیز به رنگ طلا تحریر یافته است. افسوس که از این نسخه گرانبه اندکی مانده و آن هم پاره، فرسوده و موریانه خورده است.^{۵۵}

کتابخانه مجلس شورای اسلامی^{۵۶}

آخرین مجموعه داخلی که قرآن هایش بررسی می شود، کتابخانه مجلس شورای اسلامی است. یکی از بخش های مهم کتابخانه، بخش نسخ خطی، اسناد تاریخی و ملی است که مهم ترین کتب نفیس اهدایی آن توسط شخصیت های فرهنگی یا خانواده های آن ها به کتابخانه اهدا شده است. از این مجموعه ۲ نمونه قرآن های خطی تیموری موجود در کتابخانه بررسی می شود. اولین نمونه، قرآنی به خط نسخ عبدالسلام بن حسام الدین است که در تاریخ ۸۳۶/۱۴۳۲ کتابت شده و رقم کاتب در پایان نسخه الصاق شده است. این قرآن دارای ابتدا و انتها نیست و تمام صفحات آن دارای جدول کشی و حاشیه به رنگ های طلا، لاجورد و شنگرف بوده و ۹ سطر در متن آن کتابت شده که ۳ خط اول، وسط و آخر آن به خط درشت تر و ۶ خط آن با قلم ریزتر نوشته شده است. بر روی اوراق این قرآن لکه های آب گرفتگی دیده می شود و برخی صفحات آن نیز افتاده و برخی دیگر نیز غیر منظم صحافی شده اند. (تصویر ۱۶)

دومین نسخه این مجموعه قرآنی به خط نسخ از سده پانزدهم/نهم است، که نام کاتب آن معلوم است. آیات قرآن دارای علائم تجویدی بوده که با شنگرف نوشته شده و علائم و نشانه های پایان آیات به شکل گل های زرین است. برخلاف نمونه قبلی صفحات دارای جدول کشی نبوده، اما عنوان سرسوره ها در قاب های مستطیل با تزئیناتی ساده تر به رنگ های شنگرف و طلا اجرا شده است. نشانه های وقف در آیات به رنگ شنگرف و نشانه های ده آیه و حزب به شکل شمسه های زرین است. برخی اوراق این نسخه نیز دچار آب گرفتگی شده است. (تصویر ۱۷)

۵۵- همان، ص ۶۹.

۵۶- این کتابخانه بعد از پیروزی انقلاب مشروطه و تشکیل مجلس شورای ملی در اوایل دوره دوم مجلس و در سال ۱۲۸۷/۱۲۸۰ در کنار مجلس تأسیس شده و با تلاش ارباب کیخسرو شاعر و برخی دیگر از رجال سیاسی، کم کم توسعه یافت تا اینکه فعالیت خود را به عنوان اولین کتابخانه رسمی به صورت کتابخانه ای مستقل ادامه داد. منابع این کتابخانه علاوه بر خرید از محل اهدای کتاب، نشریات، اسناد و... تأمین می گردد.

تصویر ۱۵ قرآنی به خط نسخ عبدالله طباخ هروی، ۸۶۵/۱۴۴۱، کتابخانه آستانه مقدسه قم.

تصویر ۱۶ قرآنی به خط نسخ عبدالسلام بن حسام الدین، ۸۳۶/۱۴۳۲، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

مجموعه‌های خارجی

پراکندگی نسخه‌های خطی قرآنی از دوره تیموری در خارج از کشور، ما را بر آن می‌دارد تا نگاهی نیز به قرآنهای ارزشمند موجود در موزه و مجموعه‌های خارجی از جمله، مجموعه ناصر خلیلی در لندن، موزه متروپولیتن نیویورک، موزه هنر ترک و اسلامی استانبول، موسسه هنر دترویت، مجموعه فریر گالری و کتابخانه چستریتی، داشته باشیم. همچون بخش قبل، تعداد نسخه‌های موجود در مجموعه‌ها، مبنای ترتیب مجموعه‌ها می‌باشد.

مجموعه ناصر خلیلی، لندن

دکتر ناصر خلیلی^{۵۷} یکی از اساتید برجسته باستان‌شناسی در انگلیس، طی ۲۰ سال گذشته مجموعه‌ای از قرآن‌های خطی از تمامی دوره‌ها و سرزمین‌های اسلامی را گردآوری نموده که از نقطه نظر تاریخی و جمال‌شناختی (کتیبه‌شناسی، زیبایی‌شناسی و یا زبان‌شناسی) بسیار حائز اهمیت است. این آثار با دقت محافظت و در برخی موارد مرمت شده است.^{۵۸} از این مجموعه حدود ۷ نمونه قرآن خطی متعلق به سده‌های چهاردهم-پانزدهم/هشتم-نهم موجود است که در این بخش بررسی می‌شود.

۵۷ - دکتر ناصر داوود خلیلی، از ثروتمندترین مردان بریتانیا است. وی از سال ۱۳۴۹/۱۹۷۰ به طور پیوسته مشغول گردآوری آثار هنری دوران اسلامی است. وی در دانشگاه لندن، کرسی‌ای در رشته باستان‌شناسی و هنرهای اسلامی و در دانشگاه آکسفورد در رشته هنرهای اسلامی، انجمنی دایر کرده است. آثار گردآوری شده توسط ایشان در مجموعه کتاب‌هایی با عنوان «مجموعه هنر اسلامی» در ۱۵ جلد و به زبان انگلیسی منتشر شده است. (۲۰: ۸۸/۹/۱۱، <http://www.khaliki.org/founders-profile.html>)

۵۸ - ناصر خلیلی و دیوید جیمز، پس از تیمور، قرآن نویسی تا قرن دهم هجری، مترجم، پیام بهتاش، تهران، نشر کارنگ، ۱۳۸۱، ص ۹.

اولین نمونه این مجموعه، قرآنی به خط محقق بوده که در شیراز و در حدود ۱۴۰۰-۸۰۳/۱۳۷۰-۷۷۲ کتابت شده است. ابعاد این نسخه ۳۶/۲×۲۸ سانتی متر و هر صفحه ۵ سطر نوشتاری دارد. این اثر در حدود ۷۷۷/۱۳۷۵ توسط توران شاه وزیر سلسله آل مظفر در شیراز به مسجد عتیق اهدا شده است. اولین و آخرین برگ آن مفقود شده و علائم و نشان‌های آیات به شکل گل بوده و هر ۵ آیه با طرح گلایی شکل و هر ۱۰ آیه با شمشه‌ای مدور و زرین، در حاشیه متن مشخص شده است. همچون بسیاری از نمونه‌ها صفحات، این قرآن نیز دارای جدولی با قاب‌های تزئینی است که در حاشیه بیرونی، زبانه بزرگی با پیچک‌های گل‌دار دیده می‌شود. این نقوش به سبک دست‌نوشته‌های شیرازی در اواخر سده چهاردهم/هشتم و اوایل سده پانزدهم/نهم ترسیم شده است.^{۵۹}

دومین نمونه قرآنی به خط محقق از هرات یا سمرقند است که در تاریخ ۱۴۰۵-۸۰۳-۸۰۸/۱۴۰۰-۸۰۳ توسط عمر آق‌آقا^{۶۰} و به سفارش آلف بیگ، فرزند شاه‌رخ و نواده تیمور تهیه شده است. این قرآن بیش از یک ذرع (حدوداً ۱۰۴ سانتی متر) بود که تقریباً هم اندازه با سطر قرآن بایسنقری است. در قسمتی از این قرآن که در این مجموعه نگهداری می‌شود، یک سطر از آیه ۶، سوره لقمان را در خود جای داده است. خط محقق درشت و سیاه نوشته، دارای اعراب گذاری سیاه رنگ، علائم تجویدی قرمز رنگ (شنگرف) است. طول سطر آن ۹۶/۵ سانتی متر و در برخی از قسمت‌ها لبه کاغذ با رنگ طلایی تزئین شده که در بسیاری از بخش‌ها نیز آسیب دیده است. این تزئینات به سبک برگ‌های تزئینی قرآن بایسنقری بسیار شبیه است، به همین دلیل این قسمت به احتمال زیاد به همان دست نوشته تعلق دارد.^{۶۱} (تصویر ۱۸) در کنار این برگ قرآن، دو صفحه نیز از قرآن منسوب به بایسنقر میرزا نگه‌داری می‌شود که شامل آیات ۵۴-۴۶ سوره سباء و آیه ۱ سوره فاطر است.

قرآن دیگر این مجموعه به خط نسخ و ضمائث ثلث با کتابت خواجه جلال‌الدین محمود السلطانی^{۶۲} و سفارش ابراهیم سلطان، نواده تیمور در شیراز تهیه شده است. نخستین صفحات این قرآن به سبک تیموری تذهیب شده و دارای کتیبه‌های منحنی با نقش دسته گل پرمایند بر زمینه‌ای آبی رنگ است. برای فصل آیات نقش گل کوچک طلایی رنگی ترسیم شده، نقوش بیضی شکل در حاشیه، نشانگر محل فصل هر ۵ آیه و شمشه مدور، نشانه پایان هر ده آیه است. عنوان سوره‌ها با ثلث طلایی و داخل کتیبه‌هایی سفید با خطوط منحنی در دو جانب نوشته شده است.^{۶۳} (تصویر ۱۹).

نمونه مشابه دیگری به خط نسخ و ضمائث ثلث به تاریخ ۱۵۵۰-۸۳۳-۹۵۷/۱۴۲۹-۸۳۳ متعلق به هرات، در این مجموعه موجود است، که این دست‌نوشته زیبا و بی‌نظیر، ظاهراً در سده نوزدهم/سیزدهم مرمت شده و به شکل کنونی در آمده است. تذهیب زیبایی این قرآن احتمالاً مربوط به دربار تیموریان در هرات است، زیرا نقوش به کار رفته در آن دقیقاً تقلیدی از صفحات آغازین شاهنامه بایسنقری است که در سال ۸۳۳/۱۴۲۹ کتابت شده، همچنین خصوصیات ظاهری و جنس کاغذ این دو دست‌نوشته نیز مبین تعلق آن‌ها به سده پانزدهم/نهم است.^{۶۴} (تصویر ۲۰).

نمونه بعدی قرآنی به خط ثلث است، که در هر صفحه آن ۵ سطر به رنگ طلایی نوشته شده و قلم‌گیری و اعراب گذاری آن با مرکب سیاه صورت گرفته است. نقش گل طلایی، آیات را جدا کرده و به دشواری می‌توان تاریخ کتابت این دست‌نوشته را تعیین کرد، اما با توجه به نوع خط آن به نظر نمی‌رسد به سده شانزدهم/دهم یا پس از آن متعلق باشد. آخرین نمونه این مجموعه، قرآنی است که متن اصلی آن با آمیزه‌ای از خطوط محقق، ثلث و نسخ و ضمائث با خطوط محقق و کوفی نوشته شده است. این دست‌نوشته با صفحاتی آغاز می‌شود که به زیبایی و به شیوه هراتی تذهیب شده و سبک و سیاق این بخش نشان می‌دهد که این اثر در سده پانزدهم/نهم کتابت شده است. متن اثر را در دو کتیبه چهار سطر به خط نسخ که با کتیبه‌ای مرکزی با نوشته ثلث از یکدیگر جدا شده نوشته‌اند، در بالا و پایین هر صفحه نیز کتیبه‌هایی به خط محقق به چشم می‌خورد. آیات به وسیله نقش دایره‌ای طلایی با نقطه‌های آبی فصل شده و در سراسر متن خطوطی در بین ستون‌هایی نوشته و سطرها دیده می‌شود. نقوش مدوری در حاشیه، دسته‌های ۵ و ۱۰ آیه‌ای را مشخص کرده و عنوان سوره نیز با محقق طلایی نوشته شده است.^{۶۵}

موزه متروپولیتن نیویورک^{۶۶}

از این مجموعه عظیم، دو قرآن مربوط به دوره تیموری بررسی می‌شود. اولین نمونه قرآنی به خط محقق که در ابعاد ۱۰۶/۷×۷۲/۴ است که جدای از ابعاد و اندازه از نظر تزئینات و شیوه نوشتاری شبیه قرآن معروف بایسنقر میرزا است. اما دومین نسخه، برگه‌ای از نسخه با ارزش ابراهیم سلطان است که در سال ۸۳۰/۱۴۳۷ در شیراز کتابت شده است. خطوط درشت و نسخ این نسخه با نقوش تزئینی طلایی که در سده شانزدهم/دهم به حاشیه آن اضافه شده تزئین شده

۵۹- ناصر خلیلی و دیوید جیمز، کارهای استادانه: قرآن نویسی تا قرن دهم هجری، مترجم پیام بهناش، تهران، نشر کارنگ، ۱۳۸۱، ص ۱۳۸.

۶۰- عمر آق‌آقا از خوشنویسان دوران تیموری است که عزم داشت تا تیمور را با کتابت قرآن کوچکی که در زیر یک انگشتری جای می‌گرفت، شگفت زده کند. اما هنگامی که با بی‌تفاوتی تیمور مواجه شد، تصمیم گرفت قرآن بسیار بزرگی را بنگارد. قرآنی آن چنان عظیم که برای حمل آن به عرابه نیاز داشتند. این بار فاتح بزرگ (تیمور) سخت تحت تأثیر مهارت این استاد قرار گرفت و او را پاداشی در خور بخشید. ناصر خلیلی و دیوید جیمز، پس از تیمور: قرآن نویسی تا قرن دهم، پیشین، ص ۱۹.

۶۱- همان، صص ۲۴ و ۱۹.

۶۲- محمود ملقب به قطب مغیثی، از شاگردان جعفر بایسنقری و کاتب قرآن بود. یک نسخه قرآن به خط وی و به قلم ریحان و ثلث و رفاع موجود است که با بهترین خطوط یاقوت برابری می‌کند. (مرتضی پاک سرشت، خوشنویسی در خدمت کتابت قرآن مجید، پیشین، ص ۱۶۵).

۶۳- ناصر خلیلی و دیوید جیمز، پس از تیمور: قرآن نویسی تا قرن دهم، پیشین، ص ۲۶.

۶۴- همان، ص ۳۲.

۶۵- همان، ص ۳۴.

۶۶- موزه متروپولیتن، دایره‌المعارف زنده‌ای از هنر جهانی و مجموعه‌ای بی‌نظیر از آثار تمدن و فرهنگ‌های گوناگون در طول تاریخ است که در سال ۱۷۸۷/۱۷۸۷ توسط «جان جی» تأسیس شد. این موزه بخش‌های مختلفی دارد که آثار مربوط به ایران را می‌توان در بخش هنر خاور نزدیک باستان و بخش هنر اسلامی مشاهده کرد. در بخش هنر اسلامی، مجموعه‌ای از نسخه‌های خطی از کتب مختلف، مربوط به دوره‌های متفاوت تاریخی به چشم می‌خورد که در میان آن‌ها قرآن‌های خطی نیز وجود دارد. (ر.ک به: نادر داوری، آثار ایران در موزه متروپولیتن، تهران، سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۱، صص ۷-۶).

تصویر ۱۷ قرآنی به خط نسخ، سده پانزدهم / نهم، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

تصویر ۱۸ نسخه قرآنی به خط نسخ عراقی، ۱۴۰۵- ۸۰۳-۸۰۸/۱۴۰۰ مجموعه ناصر خلیلی.

تصویر ۱۹ قرآنی به خط محمود سلطانی، شیراز ۸۲۳/۱۴۲۰، مجموعه ناصر خلیلی.

Thoma w .Lentz and Glenn D .Lowry, -۶۷
"Timur and the Princely Vision Persian Art and Culture in the Fiftieth Century", Los Angeles
۸۴.p, ۱۹۸۹, County Museum of Art

Istanbul, Turk ve Islam Eserleri Museum -۶۸
این موزه در سال ۱۵۲۴/۹۳۱ از سوی صدراعظم محتشم سلیمان به نام ابراهیم پادشاه، بزرگترین خانه شخصی، دوران امپراطوری عثمانی بوده است. این موزه یکی از معروفترین موزه‌های استانبول است، که آثار هنری بسیاری از گذشتگان طی دوره‌های مختلف اسلامی را در خود جای داده است. (برای اطلاعات بیشتر ر.ک به: ۸۸/۹/۱۰، ۱۲:۰۰، <http://en.wiki/Turkish-andn-Islamic-Art-Museum.htm>)

۶۹- شمس‌الدین بایسنقری که نامش محمدبن حسام هروی و معروف به شمس سلطانی است، یکی از خوشنویسان و کاتبان قرآن مجید در سده پانزدهم/نهم است که قرآن‌هایی از او در گوشه و کنار جهان موجود است. گفته شده است که وی اقلام سته را خوش می‌نوشت و در خط نستعلیق نیز استاد بود. از آثار وی بعضی کتیبه‌های آستان قدس رضوی در مشهد مقدس را می‌توان اشاره کرد (مرتضی، پاک سرشت، خوشنویسی در خدمت کتابت قرآن، پیشین، ص ۱۶۵)

70- Thoma w .Lentz and Glenn D .Lowry,
"Timur and The Princely vision, Ibid, p.

است، هر چند که بسیاری از گل‌های تزیینی حاشیه صفحات آن یادآور نقوش تزیینی اوایل دوره تیموری است.^{۶۷} (تصویر ۲۱) هر صفحه این قرآن شامل ۱۰ سطر در یک جدول کشی ساده است که فضای بین سطرها نیز با تزییناتی ابرمانند در زمینه‌ای طلایی، زینت شده است.

موزه هنر ترک و اسلامی استانبول^{۶۸}

یک نسخه قرآن خطی از دوره تیموری به تاریخ ۱۴۵۰-۸۵۴/۱۴۰۰ وجود دارد که احتمال داده می‌شود کاتب آن شمس‌الدین بایسنقری باشد.^{۶۹} تزیینات فراوان و زیبایی این قرآن نمایشی از دقت موسیقایی و ابتکار تیموریان در حمایت از کتاب مقدس مسلمانان است. اگرچه تذهیب‌های آن خسارت دیده، بقایای سالم صفحات اصلی اثر، نتیجه عالی ویژگی‌هایی چون، توازن، هماهنگی و اجرای بی‌عیب خوشنویسی زمان تیموریان است. آیات این قرآن به خط محقق طلایی در زمینه‌ای سفید نوشته شده و نشان پایان آیات، به صورت دایره‌ای تزیینی به رنگ‌های طلایی، شنکرف و لاجورد است. از نمونه‌های مشابه این اثر قرآن ابراهیم سلطان در گنجینه قرآن آستان قدس رضوی است.^{۷۰} (تصویر ۲۲)

تصویر ۲۰ قرآنی به خط ثلث و نسخ، هرات، ۱۵۵۰-
۸۳۳-۹۵۷/۱۴۲۹، مجموعه ناصر خلیلی.

موسسه هنر دترویت^{۷۱}

یکی دیگر از قرآن‌ها معتبر دوره تیموری در موسسه هنر دترویت در امریکا نگهداری می‌شود که به خط ریحان نوشته شده و صفحات اول این قرآن دارای جدول و قاب تزئینی زیبایی است که نقوش تزئینی آن به رنگ‌های طلا و شنگرف در زمینه سیاه است. نشان‌ها و علائم پایان آیات، به صورت گل‌های طلایی بوده، همچنین فاصله بین آیات نیز با نقوش تزئینی طلایی تزئین شده است. عنوان سرسوره‌ها به صورت کتیبه در چهار قاب تزئینی در بالا و پایین صفحه و علائم جزء و حزب در حاشیه صفحات به صورت ترنج‌های تزئینی دیده می‌شود. (تصویر ۲۳). لبه‌های صفحات این قرآن تا حدود زیادی آسیب دیده است.

مجموعه فریر گالری^{۷۲}

در این مجموعه بی‌نظیر یک نمونه قرآن تیموری به تاریخ ۸۵۴/۱۴۵۰ و خط نسخ دیده می‌شود که محل تهیه آن ایران یا عراق است. عنوان سرسوره‌های صفحات ابتدای این نسخه، در قاب‌هایی بالا و پایین متن اصلی به رنگ طلایی در زمینه سیاه نوشته شده و با پیچک گل‌های ظریف تزئین شده است، اما صفحات دیگر، تزئیناتی ساده دارد. نشان پایان آیات، شامل دایره‌هایی طلایی، در حاشیه نیز نوشته‌های طلایی هر ده آیه را مشخص کرده است. علائم وقف نیز به رنگ قرمز در متن آیات مشخص شده و ابعاد این نسخه کوچک ۱۷×۱۱/۵ سانتی‌متر است.^{۷۳} (تصویر ۲۴).

کتابخانه چستریتی^{۷۴}

آخرین مجموعه خارجی کتابخانه چستریتی است که دارای، ۶ نسخه خطی قرآن از سده پانزدهم/نهم است. اولین نمونه این مجموعه، قرآنی به خط نسخ از سده پانزدهم/نهم است که دارای یک قاب تزئینی بر روی زمینه‌ای از هاشورهای طلایی و گلداز است. آیه‌ها دارای نشان‌های طلایی هستند. در بالا و پایین متن، قاب‌های تزئینی وجود دارد که در آن عنوان سرسوره‌ها و شماره سوره‌ها در نوعی تزئین در بستر گل‌های ظریف طلایی قرمز رنگ و شکوفه‌های آبی دیده می‌شود. در بیرون از قاب تزئینی و در مرکز حاشیه، شمشه‌هایی به رنگ آبی با تزئیناتی، در بالا و پایین ترسیم شده است. این نشان‌ها و تذهیب‌ها از نیمه دوم قرآن آغاز شده است. به دلیل خط نوشتاری این نسخه، آن را به اشتباه به یاقوت مستعصمی، نسبت داده‌اند. هر صفحه آن، ۵ سطر دارد که در نمونه مورد بحث، آیاتی از سوره کهف کتابت شده است. (تصویر ۲۵)

نمونه بعدی، قرآن زیبایی به خط محمدبن محمد عمران الحنفی است که در تاریخ ۸۶۸/۱۴۲۸ به خط غبار کتابت شده است. در صفحات ابتدایی این قرآن، قاب‌های تذهیب‌شده‌ای، دیده می‌شود که نسبت به نمونه سبکی آن، از نظر ظرافت نقوش، ساده‌تر به نظر می‌آید. عنوان سرسوره‌ها و شماره سوره‌ها نیز در ۴ قاب در بالا و پایین متن آیات، به خط کوفی طلایی رنگ بر زمینه‌ای از پیچک‌های اسلیمی و برگ‌های طلایی نوشته شده است. علائم فصل آیات به شکل گل‌های ساده طلایی بوده و حاشیه قاب‌ها توسط نوارهایی سبز رنگ و رشته‌هایی از گل‌های طلایی و قهوه‌ای در زمینه آبی،

۷۱- The Detroit Institute of Arts، این موسسه هنری در شهر دترویت بزرگترین شهر ایالت میشیگان است. جهت کسب اطلاعات بیشتر، رک به: <http://www.museumspot.com/cities/Detroit.htm>

۷۲- Freer Gallery of Art، گالری هنری فریر در موزه هنرهای شرق آسیا و مؤسسه تحقیقاتی - آموزشی Smithsonian قرار دارد و شامل هنر شرق آسیا (چین، کره و ژاپن)، جنوب آسیا (هندو ایران) و جنوب شرق آسیا است. این مجموعه یکی از دو گالری موزه بین‌المللی هنر آسیا است که در سال ۱۳۴۲/۱۹۲۳ آغاز به کار کرد. (۱۰، ۳۰). www.en.wikipedia.org

73- 11: 00, 4/9/88, <http://Cgi.ebay.com/small-COMplete-KORAN-OVER-500-YRSOLD-FINE-CALLIGRAPHY>.

۷۴- کتابخانه چستریتی در شهر دابلین، ایرلند است که حاوی کتاب‌های فراوان هنری و نفیس خطی از سراسر جهان از جمله کتاب‌های متعلق به جهان اسلام است که توسط آلفرد چستریتی در اوایل سده بیستم/چهاردهم بنیان گذاشته شده است. مجموعه قرآن‌های این کتابخانه را مهم‌ترین و نفیس‌ترین مجموعه قرآنی بیرون از خاورمیانه دانسته‌اند. رک به:

David James, "Islamic masterpieces of the Chester Beatty Library", London, 1981, p.5.

احاطه شده است. در بالا و پایین قاب‌ها، شمشه‌هایی در رنگ سبز طلایی و گل‌های نیلوفر به رنگ قهوه‌ای دیده می‌شود. تزیینات زیبایی نیز در دو سوی قاب‌ها بوسیله پیچک‌های ظریف اسلیمی و گل و برگ‌ها ترسیم شده است.^{۷۶} (تصویر ۲۶)

تصویر ۲۱ قرآنی به خط نسخ، شیراز سده پانزدهم/نهم، موزه متروپولیتن.

نسخه خطی قرآنی با کتابت فردی به نام «سیراج» در این کتابخانه وجود دارد که نام کامل نویسنده و عدد یکان تاریخ کتابت آن افتاده است. در صفحات ابتدای این قرآن، ترکیب کامل هندسی، برگرفته از شکل-های درهم فرورفته بیضی شکل دیده می‌شود که اطراف آن توسط پیچک‌های ظریف اسلیمی و برگ نخلی رنگ‌های سفید و طلایی در چندین قاب داخل هم آرایش یافته است. حاشیه بیرونی نیز توسط اسلیمی‌های طلایی و قرمز رنگ و گل‌هایی به رنگ سفید تزیین شده است. این نوع ترکیب هندسی به نظر می‌آید که در اوایل سده چهاردهم/هشتم متداول بوده و سابقه آن به قبل از این دوره باز می‌گردد.^{۷۷} این نوع ترکیب‌بندی را می‌توان در صفحات ابتدایی قرآن ابن بواب که در همین کتابخانه نگاه‌داری می‌شود، مشاهده نمود.

نوع دیگری از ترکیب‌بندی اشکال هندسی را، می‌توان در تزیینات صفحات ابتدایی قرآنی از سده پانزدهم/نهم مشاهده نمود. شمشه‌ای در مرکز و ستاره‌هایی چند ضلعی در تداوم و تکرار نقش‌ها در امتداد شمشه مرکزی دیده می‌شود که داخل هر یک از اشکال، با اسلیمی‌ها و برگ‌های ظریف به رنگ‌هایی طلایی و سفید در زمینه سیاه تزیین شده است. این نقوش نیز توسط قاب‌های تزیینی آبی رنگ پوشیده شده‌اند. حاشیه بیرون قاب‌های تزییناتی، دارای لکه‌های است که به وسیله حرکات و ضربات قلم مو ایجاد شده است. متن این قرآن که در هرات تهیه شده به سبک کهنی است که به یاقوت مستعصمی نسبت داده شده است.^{۷۸} (تصویر ۲۷)

نسخه زیبایی دیگری در این مجموعه وجود دارد که به سه خط نسخ، محقق و توقیع کتابت شده است. تلفیق استفاده از این سه نوع خط همچون چندین نمونه دیگر، بدین صورت است که سطر اول و آخر به خط محقق سیاه، سطر وسط هر صفحه به خط توقیع طلایی و مابین این‌ها، ۴ سطر به خط نسخ نوشته شده است. تزیینات این صفحات بسیار ساده‌تر و شامل گل‌های چند پر طلایی در پایان آیات و شمشه‌های تزیینی در حاشیه‌ها به عنوان نشانه جزء و حزب‌ها است. در آخرین سطرهای صفحه آخر قرآن، ۱ سطر به خط توقیع و ۱ سطر به خط رقاغ نوشته شده است. (تصویر ۲۸)

75- David James, "Qurans and Bindings From the Chester Beatty Library", World of Islam Festival Trust, 1980, p.69.

76- Ibid, p.71.

77- Ibid, p.70.

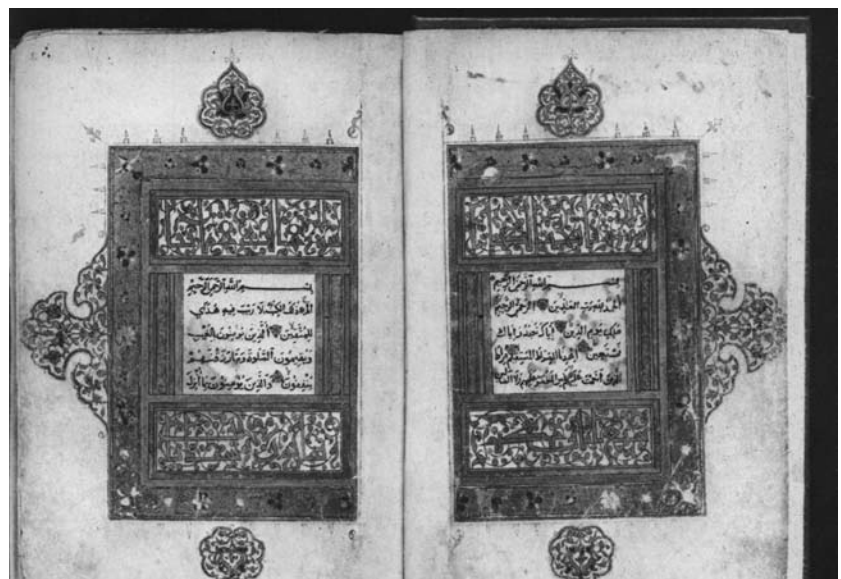
78- Ibid, p.72.

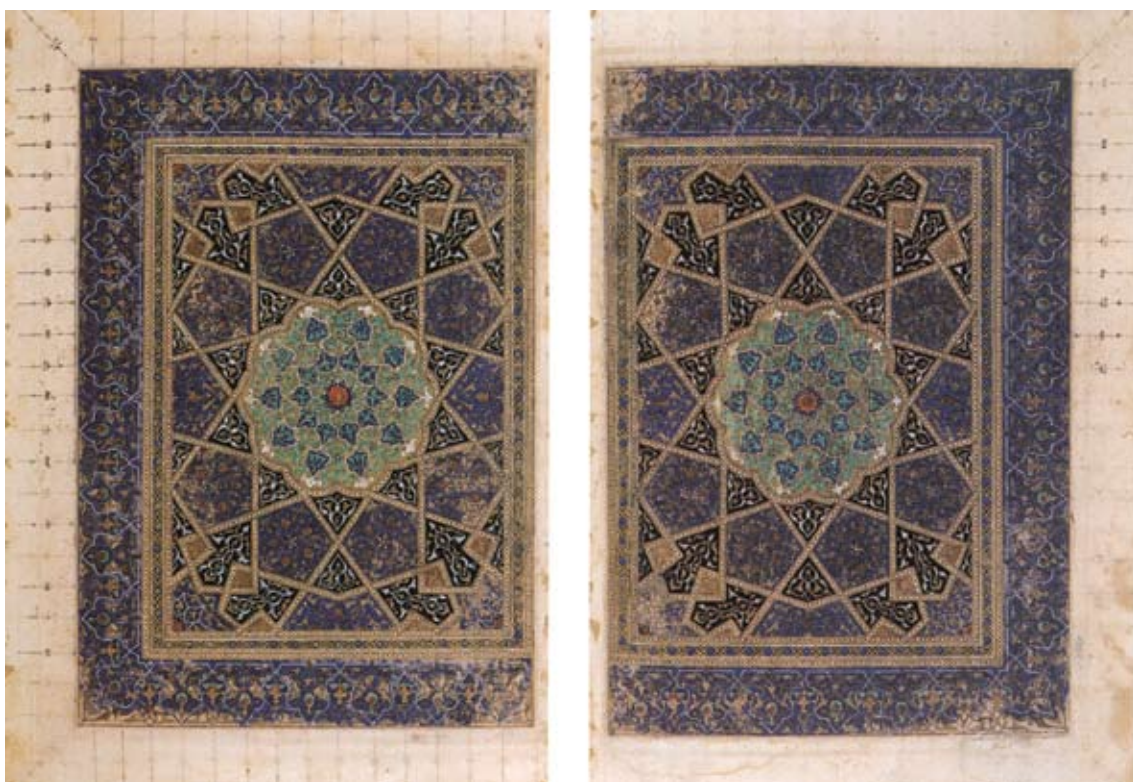
تصویر ۲۲ قرآنی به خط محقق شمس الدین بایستقری، موزه هنر ترک و اسلامی.

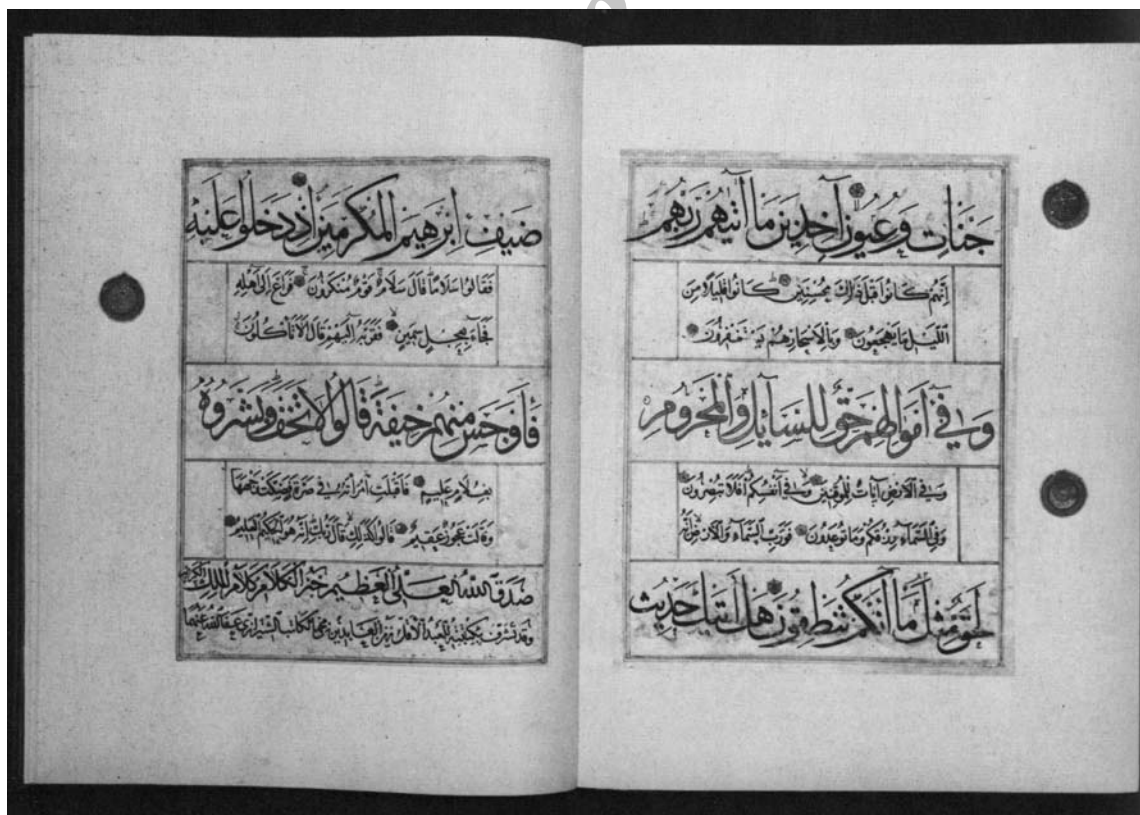
تصویر ۲۳ قرآنی به خط ریحان، سده پانزدهم/نهم، موسسه هنر دیترویت.

۲۴- قرآنی به خط نسخ، سده پانزدهم/نهم، مجموعه فریر گالری.

تصویر ۲۵ قرآنی به خط نسخ، سده پانزدهم / نهم، کتابخانه چستریتی.

تصویر ۲۶ قرآنی به خط محمدین محمدبن عمران الحنفی، ۸۶۸/۱۴۶۸ کتابخانه چستریتی.

نتیجه‌گیری

سده پانزدهم/نهم، آغاز دورانی نوین و درخشان در عرصه هنرها و فرهنگ ایران است. گرایش‌ها و توجه به رویکردهای فرهنگی، هنری و صنعتی از سوی حاکمان تیموری (از تیمور گورکانی تا سلطان حسین بایقرا) و حمایت آن‌ها از صنعتگران و هنرمندان، فرصتی ایجاد کرد تا ایران در عرصه‌های مختلف معماری و هنرهای تزئینی، بخصوص هنر کتاب آرابی و تذهیب قرآن، به پیشرفت‌های عظیم دست یابد و این دوره، سرآمد تمامی دوره‌های تاریخ ایران شود. توجه بیش از پیش به هنر کتاب آرابی را نمی‌توان دور از ذهن دانست، زمانی که از جمله بهترین خوشنویسان زمان، شاهزاده‌گان و حاکمان دربار تیموری به ویژه بایسنقر میرزا و ابراهیم سلطان، نوادگان تیمور باشند و از دیگر خوشنویسان، نگارگران و مذهبیان نسخ خطی حمایت نمایند. بهترین نمونه‌های قرآنی از لحاظ کتابت، تذهیب، صفحه‌آرایی و جلدسازی در این دوره تهیه شده‌اند و قرآن‌هایی که به دست شاهزادگان تیموری کتابت شده‌اند، از جمله نفیس‌ترین و مشهورترین آن‌ها دارای ابعاد بزرگی نسبت به دیگر قرآن‌ها هستند. در کتابت قرآن‌های این دوره از انواع خطوط بویژه اقلام بسته شامل نسخ، ثلث، توقیع، رقاع و محقق استفاده شده و بیشتر نمونه‌های یافت شده نیز به خط نسخ و ثلث یا محقق نگاشته شده‌اند. صفحات اول و آخر، سرفصل‌ها، عناوین سرسوره‌ها، نشان‌های پایان آیات، جزء و احزاب، محل‌هایی بودند که مذهبیان آن‌ها را با استفاده از اشکال هندسی، ستارگان، گل و بوته، شاخه و برگ‌ها، انواع ترنج و غیره و رنگ‌های طلا، لاجورد، شنگرف، سبز و نقره، تزئین و تذهیب می‌کردند. تعداد باقی‌مانده از نسخ قرآنی این دوره بسیار است که در موزه‌ها، کتابخانه‌ها و مجموعه‌های داخلی و خارجی از جمله: گنجینه آستان قدس رضوی، موزه ملی ایران، موزه خط و کتابت میرعماد، موزه رضا عباسی، موزه پارس، کاخ موزه گلستان، کتابخانه آستانه مقدسه قم، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مجموعه ناصر خلیلی در لندن، موزه متروپولیتن نیویورک، مجموعه جنوا، موزه هنر ترک و اسلامی استانبول، موسسه هنر دترویت، مجموعه فریر گالری و کتابخانه چستربیتی با حدود ۴۰ نمونه از سده پانزدهم/نهم، نگه‌داری می‌شوند، تا این گنجینه ارزشمند برای نسل‌های آینده همچنان به یادگار بماند. وجود نسخه‌های با ارزش و قابل توجه از لحاظ کتابت و تزئینات در مجموعه‌های مختلف بویژه مجموعه‌های خارج از کشور که به نوعی، بخشی از هنر ایران را به جهان معرفی می‌کنند، دارای اهمیت ویژه‌ای است که این مقاله بر آن بوده تا در کنار معرفی آثار داخلی به بررسی و معرفی این نمونه‌های ارزشمند بپردازد.

شرح تصاویر

- ۱- صفحه‌ای از قرآن بایسنقر میرزا، گنجینه قرآن، منبع ۱۶، ص ۱۲۹.
- ۲-۱- صفحه‌ای از قرآن بایسنقر میرزا، مجموعه ناصر خلیلی، منبع ۸، ص ۲۴.
- ۳-۱- صفحه‌ای از قرآن بایسنقر میرزا، مجموعه جنوا، منبع ۲۰، ص ۳۸.
- ۲- قرآنی به خط ابراهیم سلطان، ۸۲۷/۱۴۶۷، گنجینه قرآن، منبع ۱۷، ص ۱۷۴.
- ۳- قرآنی به خط عبدالله طباطبائی هروی، ۸۴۵/۱۴۴۱، گنجینه قرآن، منبع ۱۶، ص ۱۴۴.
- ۴- قرآنی به خط ثلث، سده پانزدهم/نهم، گنجینه قرآن، منبع ۱۷، ص ۱۷۸.
- ۵- قرآنی به خط ثلث، سده پانزدهم/نهم، گنجینه قرآن، منبع ۱۷، ص ۱۷۹.
- ۶- قرآنی به خط عبدالله مروارید، گنجینه قرآن، منبع ۱۶، ص ۱۷۰.
- ۷- نسخه قرآن با ۱۳ جزء، ۸۷۰/۱۴۶۵، موزه ملی ایران، منبع ۳، ص ۶۹.
- ۸- نسخه قرآن با ۴۰ و نیم جزء، سده پانزدهم/نهم، موزه ملی ایران، منبع ۳، ص ۷۱.
- ۹- نسخه قرآن با ۱۳ جزء، رقم علاءالدین، موزه ملی ایران، منبع ۳، ص ۷۳.
- ۱۰- قرآنی به خط محقق، سده چهاردهم-پانزدهم/هشتم-نهم، موزه رضا عباسی، عکس از نگارنده.
- ۱۱- قرآنی به خط محقق، ثلث و نسخ، سده چهاردهم-پانزدهم/هشتم-نهم، موزه رضا عباسی، عکس از نگارنده.
- ۱۲- قرآنی به خط ریحان و کتابت ابراهیم سلطان، ۸۳۴/۱۴۳۰، موزه پارس، منبع ۱۷، ص ۱۷۶.
- ۱۳- قرآنی به خط نسخ، سده چهاردهم-پانزدهم/هشتم-نهم، کتابخانه آستانه مقدسه قم، منبع ۱۰، قرآن ۱۲.
- ۱۴- قرآنی به خط ثلث، سده پانزدهم/نهم، کتابخانه آستانه مقدسه قم، منبع ۱۰، قرآن ۶۷.
- ۱۵- قرآنی به خط نسخ عبدالله طباطبائی هروی، ۸۶۵/۱۴۴۱، کتابخانه آستانه مقدسه قم، منبع ۱۰، قرآن ۳۷۱.
- ۱۶- قرآنی به خط نسخ عبدالسلام بن حسام الدین، ۸۳۶/۱۴۳۲، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، نگارنده.
- ۱۷- قرآنی به خط نسخ، سده پانزدهم/نهم، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، عکس از نگارنده.
- ۱۸- نسخه قرآنی به خط نسخ عمرآقا، ۱۴۰۵-۸۰۸/۱۴۰۰-۸۰۳، مجموعه ناصر خلیلی، منبع ۸، ص ۲۴.
- ۱۹- قرآنی به خط محمود سلطانی، شیراز ۸۲۳/۱۴۲۰، مجموعه ناصر خلیلی، منبع ۸، ص ۲۶.
- ۲۰- قرآنی به خط ثلث و نسخ، هرات، ۱۵۵۰-۱۴۲۹/۹۵۷-۸۳۳، مجموعه ناصر خلیلی، منبع ۸، ص ۳۲.
- ۲۱- قرآنی به خط نسخ، شیراز سده پانزدهم/نهم، موزه متروپولیتن، منبع ۲۰، ص ۸۴.
- ۲۲- قرآنی به خط محقق شمس الدین بایسنقری، موزه هنر ترک و اسلامی، منبع ۲۰، ص ۷۵.
- ۲۳- قرآنی به خط ریحان، سده پانزدهم/نهم، موسسه هنر دترویت، منبع ۲۰، ص ۷۹.
- ۲۴- قرآنی به خط نسخ، سده پانزدهم/نهم، مجموعه فریر گالری، منبع ۲۱.
- ۲۵- قرآنی به خط نسخ، سده پانزدهم/نهم، کتابخانه چستربیتی، منبع ۱۹، ص ۶۹.
- ۲۶- قرآنی به خط محمدبن محمدبن عمران الحنفی، ۸۶۸/۱۴۶۸، کتابخانه چستربیتی، منبع ۱۹، ص ۷۱.
- ۲۷- قرآنی از سده پانزدهم/نهم، کتابخانه چستربیتی، منبع ۲۰، ص ۲۰۳.
- ۲۸- قرآنی به خط نسخ، محقق و توقیع، سده پانزدهم/نهم، کتابخانه چستربیتی، منبع ۱۹، ص ۷۴.

منابع

- ۱- آقابای، بدری ، فهرست قرآن های خطی کتابخانه سلطنتی، تهران، کاخ گلستان، ۱۳۵۱.
- ۲- اصفهانی، حبیب ، تذکره خط و خطاطان، تهران، کتابخانه مستوفی، ۱۳۶۹.
- ۳- افروند، قدیر ، گلچینی از قرآن های خطی موزه دوران اسلامی، تهران، موزه ملی ایران، ۱۳۷۵.
- ۴- افلاطونی، رحیم، راهنمای موزه پارس، شیراز، ۱۳۴۷.
- ۵- پاک سرشت، مرتضی ، خوشنویسی در خدمت کتابت قرآن مجید، تهران، انتشارات قدیانی، ۱۳۷۹.
- ۶- تربتی، ابوطالب حسینی ، تزو کات تیموری، تهران، انتشارات اسدی، ۱۳۴۲.
- ۷- حبیبی، عبدالحی، هنر عهد تیموریان و متفرعات آن، کابل، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۲۵۳۵، شاهنشاهی.
- ۸- خلیلی، ناصر و جیمز، دیوید ، پس از تیمور: قرآن نویسی تا سده دهم هجری، مترجم پیام بهتاش، تهران، نشر کارنگ، ۱۳۸۱.
- ۹- خلیلی، ناصر و جیمز، دیوید ، کارهای استادانه: قرآن نویسی تا قرن دهم هجری، مترجم پیام بهتاش، تهران، نشر کارنگ، ۱۳۸۱.
- ۱۰- دانش پژوه، محمدتقی ، فهرست نسخ خطی کتابخانه آستانه مقدسه قم، قم، نشریه آستانه مقدسه قم، ۱۳۵۵.
- ۱۱- داوری، نادر ، آثار ایران در موزه متروپولتین، تهران، سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۱.
- ۱۲- شراتو، امبرتو و گروبه، ارنست ، هنر ایلخانی و تیموری، ترجمه یعقوب آژند، تهران، انتشارات مولی، ۱۳۷۶.
- ۱۳- فراهانی، مهدی منفرد، پیوند سیاست و فرهنگ در عصر زوال تیموریان و ظهور صفویان، تهران، موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۱.
- ۱۴- فضالی، حبیب ، اطلس خط، اصفهان، انجمن آثار ملی اصفهان، ۱۳۵۰.
- ۱۵- کلاویخو، سفرنامه کلاویخو، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، سال ۱۳۷۷.
- ۱۶- گلچینی معانی، احمد ، گنجینه قرآن آستان قدس رضوی، مشهد، بی‌نا، ۱۳۴۷.
- ۱۷- لینگر، مارتین ، هنر خط و تذهیب قرآنی، ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، تهران، گروس، ۱۳۷۰.
18. David James, *Islamic Masterpieces of the Chester Beatty Library*, London, 1981.
19. David James, "Qurans and Bindings From the Chester Beatty Library", world of Islam Festival Trust, 1980.
20. Thoma w .Lentz and Glenn D .Lowry, "Timur and the Princely Vision Persian Art and Culture in the Fiftieth Century", Los Angeles County Museum of Art, 1989.

سایت ها

- ۲۲- <http://www.loghetnameh.com> ، ۲۳:۰۰ ، ۸۸/۹/۱۳ لغت نامه دهخدا ،
- ۲۴- موزه رضا عباسی ، ۳۰: ۱۲ ، ۸۸/۹/۸ پایگاه ویکی پدیا <http://fa.wikipedia.org/wiki>
- ۲۵- موزه پارس ، ۴۰: ۱۲ ، ۸۸/۹/۸ پایگاه ویکی پدیا . <http://fa.wikipedia.org/wiki>
- ۲۶- کتابخانه آستانه مقدسه حضرت معصومه (ع) ، ۴۰: ۸ ، ۸۸/۹/۹ پایگاه حوزه <http://hawzah.net/Hawzah/Magazines>
- 27- <http://www.khaliki.org/founders-profile.html> . 27. 20: 11,9/9/88
- 28- <http://en.wiki/Turkish-andn-Islamic-Art-Museum> 28. 10/9/88. 00: 12.
- 29- www.en.wikipedia.org , 29. 30: 10. 11/9/88
30. <http://www.museumspot.com/eities/Detroit.htm> .